

Gravitacija susjednih žitelja Splitu.

Napisao Dr. Ivo Rubić.

Stvaranje naselja i postepeno jačanje njihove atrakcijske snage na susjedno žiteljstvo zavise od geografskoga položaja, od klime, morfologije, gospodarskoga blagostanja, od higijenskih i političkih prilika zemlje; gdje su ti uvjeti povoljniji tu će se i naselje prije razviti, a gravitacija će prema njemu rasti; obrnuto pak, ako su ovi preduvjeti slabi ili se mijenjaju (kao gospodarski, politički i zdravstveni) gravitacija može ubrzo da prestane, naselja da opuste i propadnu.

Potrebno je dakle utvrditi njegovu atrakcijsku snagu, jer se po njoj tek mjeri njegova važnost s obzirom na materijalnu i duhovnu kulturu. Točnim određivanjem atrakcije, doznajemo ujedno kolik opseg obuhvata njegova okolica, gdje je ona veća, a gdje manja. Ni katastralna međa naselja (sela, varoši ili grada), ni međa općine pa ni oblasti, dapače ni državna međa često puta ne može označiti međa njegove atrakcijske zone; njezina se međa malo kada pokriva sa političkim i administrativnim međama; ona ima svoje posebne međe, koje se silom prilika nekad stežu oko mjesta, a nekad rastežu. Samo po njima, prezrevši sve ostale spomenute međe, dadu se geografski odrediti pojam i opseg okolice i međe naselja. Ako je pak ovo najispravniji antropogeografski način za određivanje problema okolice naselja, onda dolaze u pitanje sve političko-administrativne podjele zemlje u općine i oblasti, te bi ovaj gravitacijski odnosno atrakcijski kriterij imao da razori sve metode političko-administrativne razdiobe zemlje, a da uspostavi novi način njihova određivanja. Vrijedno je istaknuti, da su se već Francezi zaustavili kod ovog problema, kad su za revolucije razorili međe starih pokrajina a stvorili one novih departementa, gradova i varoši. Među njima je bilo prevladalo mišljenje, da atrakcija nekoga mjesta ima da odredi njegove međe te svako manje naselje, koje je bilo bliže većemu i njemu gravitiralo, pripalo je dotičnom departementu. Naravno da se na brzu ruku nije mogla utvrditi ta gravitacija bez naučne baze, te danas ona nije idealna u Franceskoj, ali taj princip koji je već donekle naišao na realizovanje u naprednoj Franceskoj, prevladat će i po drugim državama, kad nauka rekne svoju odlučnu riječ za atrakciju svakog grada i oblasti. Budući da se ovaj problem malo pertraktirao u geografiji, teško je odrediti sve njegove komponente, tako da se iscrpi sva sadržina pojma, ali uza sve to interesirao me on specijalno za Split i na osnovu podataka, koje sam dugo vremena sakupljao i iz razgovora, koje sam sa mnogim ljudima poveo, došao sam do rezultata, koje izlažem u ovoj raspravi.

Na istočnoj obali Jadrana morfologija i klima dali su vanredne preduvjete za postanak brojnih naselja, posebice gradova. Među svim tim mjestima u dvadeset i četiri vijeka, otkad možemo da pratimo njihovu historiju, rimski Solin bio se podigao do najveće topografske protege, broja žitelja i

političke važnosti. Tako u prvom vijeku po Hristu gradi se u njemu amfiteatar, u kojemu može sjediti do 20.000 gledalaca, više kazališta te zidine grada; P. C. D o l a b e l l a gradi pet cesta, koje iz Solina vode na razne strane provincije Dalmacije. Za Solin veli Konstantin P o r f i r o g e n e t, da je imao žitelja, koliko polovica Carigrada, dakle oko 60.000. Do njega Dioklecijan u IV. vijeku gradi najljepšu i najveću palaču u rimskom carstvu, iz koje se kasnije razvio Split. U Solinu niče u III. vijeku kršćanstvo i razvije se do velike visine. Njemu gravitiraju ljudi od Drine do Une i Neretve, a uz tu široku gravitaciju poznata je još ona uža sa teritorija: od današnjeg Trogira do Omiša, koji se zvao jednim imenom: »Campus Salonitanus«. Ali kad je Solin bio razoren u VII. vijeku, a Split počeo tek da se diže mjesto njega u IX. vijeku, atrakcija je njegova bila znatno slabija. Ona šira i politička potpuno je prestala, a uža se protezala sa teritorija od Bijača, blizu Trogira, pa do Muća i Omiša. Hrvatski knezovi i kraljevi, davajući na ovom teritoriju nadbiskupu splitskom posjede u dar i održavajući u njemu razne sabore, htjeli su da se tako priljube Splitu kao uza svoje religiozno kulturno i gospodarsko središte, ako je on tada politički i pripadao Bizantu. Zato je Split i narastao u XIII. vijeku do svoje najviše kulturne visine. I kolikogod je tatarska pogibao, građanski rat sa Trogirom, Omišem i Klisom, spriječavao njegov napredak k višku, ipak je Split postao veoma važno središte ove okoline, za koju se svatko otimao. Kampanilizam je Trogira, Omiša i Klisa bio tada veoma jak, ali oni nijesu mogli spriječiti pobjede Splita. A kad je Split došao u ruke Anžuinaca pa Venecije, njegova je atrakcija znatno opala. Za dolaska Turaka u Split došao je veliki broj slavenskih pridošlica, koji su stvorili oko njega varoši. To je žiteljstvo stradalo, kada ga je kuga pokosila u nekoliko mahova, a okolina izmorena u borbi s jačim neprijateljem, nije mogla da daje znakova jače gravitacije prema gradu. Židov Danijel R o d r i g svojim predlogom god. 1579. Veneciji, da se Split proglasi slobodnom lukom, dao je novi impuls za gravitaciju Splitu, pa je roba išla od Levanta do Splita i preko njega kao preko praga Balkana u zaleđu. Taj je tranzit Splitu silno koristio, jer se počeo gospodarski podizati, a poradi trgovine mnogi su se u njemu naselili. Taj tranzit je kasnije jenjao za velikog tursko-austrijskog rata u XVII. vijeku. Venecija, zaraćena sa Turcima, nije više dozvoljavala taj tranzit, a Split je postajao maleni provincijalni grad te takav ostao sve do početka XIX. vijeka. Franceska vlada kušala je da ga modernizira, ali u kratko doba to nije mogla učiniti. Za 100 godina austrijske vlade Split je počeo da se povećava i uređuje, osobito u borbi za narodni preporod. To je pojačalo gravitaciju iz najbliže okolice od Trogira do Omiša.

Atrakcija je Splita bila dakle najveća u rimsko doba. U srednjem i novom vijeku nekad je rasla a nekad je opadala, ali je imala veoma malen dio zemlje. Iza svjetskog rata važno je utvrditi na osnovu statistike: sa kojeg teritorija i koliko ljudi gravitira Splitu. I da utvrdim ovu geografsku činjenicu, podijelio sam raspravu u 4 odsjeka.

1. U prvom odsjeku odgovorio sam na pitanje: koliko je sada u Splitu rođenih i stalno naseljenih žitelja, a koliko je u Splitu stalno naseljenih stranaca, ne-Splićana.

2. Jača je gravitacija Splitu onih žitelja, koji ne stoje na teritoriju grada, već izvan njega, a s v a k i d a n p o d u ž n o s t i dolaze u grad. Pored ovih lica, koja stalno svaki dan idu u grad iz susjednih mjesta, ide još nešta ljudi, ali

ne svaki dan, već od vremena do vremena. Ovaj teritorij uključuje šira predgrađa Splita. Na njemu se razvija veliki Split.

3. Slabija je gravitacija žitelja sa onog teritorija oko Splita sa kojeg ne idu ljudi svaki dan po dužnosti u Split, već iz raznih potreba dolaze u grad. Oni u jedan dan mogu prevoznim sredstvom poći iz svoga obitavališta u Split, opremiti posao i povratiti se kući. Taj teritorij ipak je već toliko udaljen od Splita, da osobe, koje su stalno svaki dan uposlene u Splitu ne mogu da stanuju kod svoje kuće i da obavljaju dužnost u gradu.

4. Najslabija je gravitacija onog teritorija, s kojega ljudi ne mogu da bilo kojim redovitim prevoznim sredstvom u jednom danu krenu iz kuće u Split, da obave u njemu posao i da se povrate još istog dana kući, već trebaju više dana da utroše za to putovanje i posao.

Fluktuantno napokon gravitiraju oni žitelji, koji — isključivši navedeni gravitacijski teritorij, što smo ga razdijelili u tri zone — dolaze u Split bilo iz podaljih krajeva Jugoslavije, bilo iz stranih država, ali se oni ne zadržavaju duže u gradu, već samo iz historičkih, geografskih, umjetničkih, arheoloških i turističkih razloga dolaze i naskoro odlaze. Na ove se obično primjenjuje pojam: promet stranaca.

Razdijelivši ovako čitav problem gravitacije možemo da uđemo u razmatranje pojedinih njegovih dijelova na osnovu statistike o prometu osoba. Geografske će nam karte pojačati zornost problema.

Na ovom mjestu imam da zahvalim mnogima, koji su mi svojom uslužnošću ustupili statističke podatke, da riješim ovaj problem. U prvom redu g. Mateju Škarici, šefu anagrafskog Ureda Općine Splita, gg. župnicima, učiteljima i uglednijim trgovcima iz svih susjednih mjesta, onda direktorima škola u Splitu, upravama Jadranske i Omiške parobrodarske plovidbe i drugima.

Ovdje napokon izričito napominjem, da se svi podaci odnose na godinu 1928., ako nije drukčije označeno.

I. Autohtoni žitelji i pridošlice.

Svako mjesto, koje nije od veće važnosti, nema priliva žiteljstva iz okoline, već se povećava, odnosno opada prirodnim putem, radanjem odnosno umiranjem u opsegu samo svoga stanovništva. Gravitacija je k njemu stranih osoba malena. Tu je utvrđen autohtonizam. I koliko je veći autohtonizam, naselje je manje važno, koliko je manji autohtonizam naselje je važnije. Autohtonizam ima dobrih strana, jer čuva tradicije mjesta, koje oplemenjuju, ali opet svojim konservativizmom zadržava napredak brojnih institucija i u mnogočem ubija inicijativu. Pridošlice pak oploduju urođenike. Oni kao slabi poznavaoци tradicija mjesta ruše konservativnost i bezobzirnom poduzetnošću, smioni u inicijativi, pokušavaju s rizikom svoje bolje opstojnosti ili propasti, razne akcije samo da se podignu među urođenicima i da dodu među prve građane. Na svim poljima kulture i civilizacije pridošlice su jači od urođenika, pa su nekako ugledniji i bogatiji.

Tako je i Split bio pozornica, na kojoj se od vijekova vodila borba najprije između autohtonih Ilira i pridošlih Romana, pa s vremenom postalih autohtonih Romana i pridošlih Slavena, napokon između samih po malo nastalih autohtonih Slavena i kasnijih Slavena. I kad je Split imao manje autoh-

tonih elemenata, on je bio od veće kulturne i političke važnosti. Takav je bio u XIII. i XVI. vijeku. Prije svjetskog rata on je bio više autohton. Susjedna mjesta gravitirala su k njemu, ali mnogo manje nego po ratu. Zato je prije rata bio njegov prirast žiteljstva lagan i normalan, a po ratu je najedamput počeo da nerazmjerno skače. Pridošlice su narasli te je nastalo pitanje, je li Split mjesto u kojemu obitavaju više Splićani ili ne-Splićani, grad sa više autohtonih ili pridošlih žitelja. Iz općeg razgovora njegovih sadašnjih građana razabire se, da su jedni mišljenja, kako je u Splitu više autohtonih, a drugi da je više pridošlih elemenata, treći su pak u neizvjesnosti, komu da se pridruže. Da razjasnimo ovaj problem promotrit ćemo statistiku žiteljstva Splita u zadnjih 70 godina.

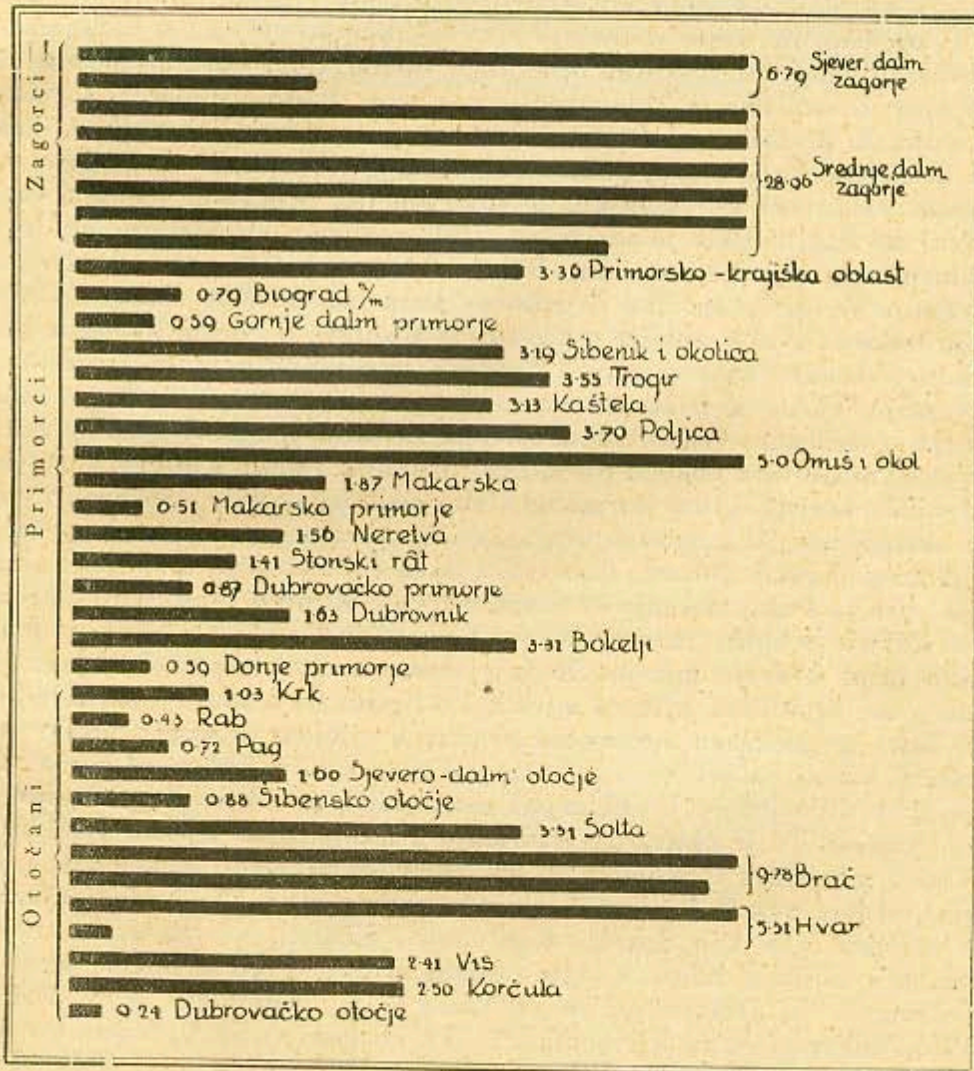
Split je imao žitelja:		godišnji prirast
god. 1857.	10.587	. . . 132
„ 1869.	12.169	. . . 213
„ 1880.	14.513	. . . 129
„ 1890.	15.707	. . . 284
„ 1900.	18.547	. . . 286
„ 1910.	21.407	. . . 363
„ 1920.	25.037	. . 1278
„ 1929. (I. I.)	37.785	
„ 1929. (I. X.)	40.037	

Iz ovih brojeva očito slijedi da je godišnji prirast žiteljstva u Splitu od godine 1857.—1910. bio sasvim normalan: prosječno nekih 209 ljudi. Od god. 1910.—1920. godišnji se prirast povećao na 363 osobe i ako je svjetski rat, bolest (španjolska), te slaba hrana za rata uništio dio stanovništva osobito djecu i starce. Ali taj priliv žiteljstva otpočeo je od 1918. godine, kad je svršio rat, a Splitu je počeo stizati veći broj stanovništva iz okolice. Osobito je narastao Split od 1920.—1928. godine. Tu nije samo normalni prirast već i dotok žiteljstva uslijed dvaju važnih događaja. Godine 1921. mirom u Rapallu pripao je Italiji Zadar, Istra i posebice Trst i Rijeka. Sa opće državnog gledišta to je gubitak vrijedan žaljenja, ali sa gledišta splitskog lokalnog interesa on je od velike važnosti po nj. Stari se politički ekvilibrij na istočnoj obali Jadrana porušio. Birokracija, trgovci i slavenski privrednici napuštali su Trst, Rijeku a osobito Zadar, Talijani pak počeli su da sele u Italiju. Rijeka je brojem žiteljstva spala a isto tako i Zadar. Zadar je imao godine 1910. 14.056 žitelja, a god. 1925. 9000. Zadar je bio birokratski grad, u kojem je bila vrhovna uprava za Dalmaciju. Nakon Rapalla Split je postao glavni grad Dalmacije te se birokracija iz Zadra gotovo sva preselila u Split. Tim je priliv žiteljstva narastao. God. 1925. bila je spojena željeznica normalnog kolosjeka sa Zagrebom, koja je od Splita do Siverića bila izgrađena god. 1876. Tim je Split prestao da bude središte samo svoje okoline, a povećao se u njemu tranzit. Uslijed ovih dvaju faktora i susjedno žiteljstvo, osobito trgovci i obrtnici, pa američki doseljenici i različni radnici, počeli su pridolaziti, da se u Splitu nastane i uzdrže. Tako je Split znatno narastao u 8 godina, od 1920.—1928. godine. Broj autohtonih elemenata počeo je u omjeru sa pridošlicama znatno opadati, a broj pridošlica rasti. I da se vidi odnos ovih dvaju elemenata u Splitu, analizirao sam broj žiteljstva po rođenju za 1. V. 1928. god. Sama ana-

liza nije sasvim točna, jer poradi neprestane cirkulacije stanovništva u dosta velikom gradu nije moguće riješiti taj problem sasvim točno.

Split je imao 1. V. 1928. godine 35.785 žitelja; od njih je bilo:

rođenih u Splitu	22.556 ili 63,03%
iz primorja splitske oblasti	5.698 ili 15,92%
iz dubrovačke oblasti	1.001 ili 2,80%
iz primorja zetske oblasti	355 ili 0,99%
iz primorsko-krajiške oblasti	298 ili 0,83%
iz ostale splitske oblasti	1.512 ili 4,23%
iz ostalih oblasti	2.355 ili 6,58%
stranih državljana	2.010 ili 5,62%

Broj Zagoraca, Primoraca i Otočana (u %) u Splitu godine 1928.

Prema tome je bilo iz Primorja (a i po koji čovjek iz unutrašnjosti bivše primorsko-krajiške oblasti!) u Splitu godine 1928. svega: 7.352 osobe ili 20⁵⁴%. (Potanje gl. u tabelu na kraju rasprave!)

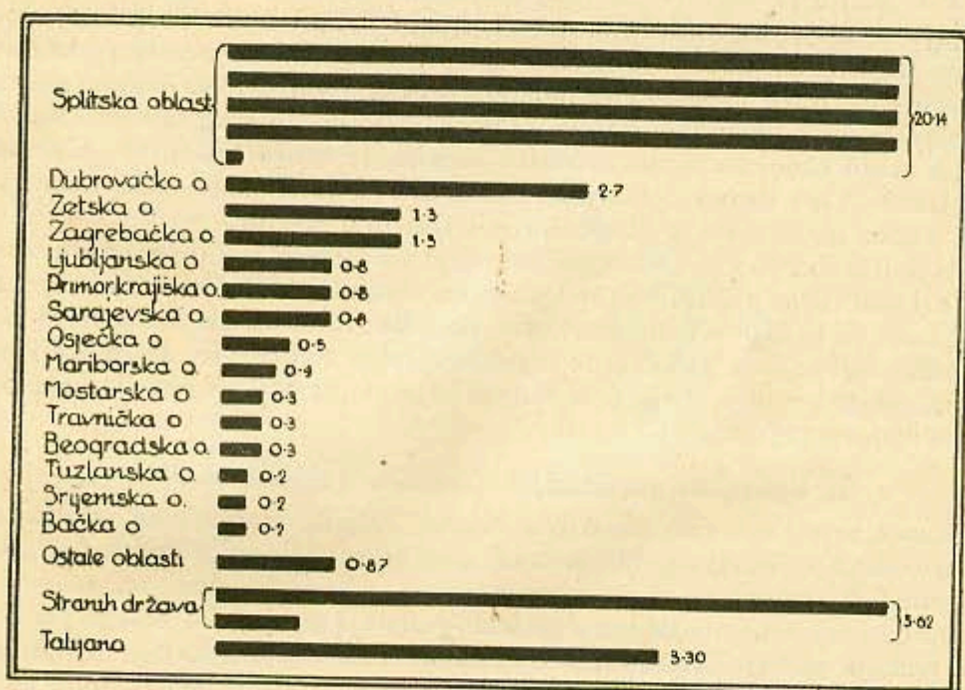
Kao što je Split skoro u sredini naše obale tako je u socijalnoj sredini između broja birokrata i zemljoradnika, na gospodarskom razmeđu industrije i poljodjelstva te tranzita i konsuma, tako je on u sredini između broja autohtonih i pridošlih elemenata stanovnika. Danas je možda — po mišljenju mnogih — broj pridošlica već nešta prekoračio broj autohtonih stanovnika. Ti pridošlice počeli su naglo, da se dižu u Splitu i zato se pokazala u njemu velika inicitijativa individua i društava. Zato se n u jednom primorskom gradu, a malo i u kojem unutrašnjem, ne opaža toliki napredak na svim područjima kulture i civilizacije iza stvaranja naše države kao u Splitu.

Iz poblizeg promatranja statistike možemo izvesti ove zaključke:

1. Split je faktično postao središte žiteljstva iz cijelog Primorja, u kojemu se iz svih njegovih općina te iz velikog broja mjesta nalaze njihovi predstavnici. Ti predstavnici često se sastaju bilo na ulici, po kućama li kafanama te razgovaraju ponajviše o svojim naseljima, obnavljajući stare uspomene, raspravljajući o osobama ili sklapajući razne veze. Postoje dapače i formalna udruženja tih pridošlica. Tako Korčulani biraju svake godine upravu, imaju svoje društvene knjige, svoj pečat i blagajnu, svoju zakladu za uzdržavanje siromaha, svečanost korčulansku, te intervencije. Makarani nemaju svoga društva, ali imaju dosta novca u blagajni, a glavna ekspozitura im je na Narodnom trgu u jednom dućanu; Bokelji imaju isto tako svoje društvo, ali najbrojnije je ono »Zagorske Zajednice«, koja ima do 6000 članova. Oni se sastaju redovno svake sedmice u kavani da rasprave o svojim lokalnim pitanjima. Sva društva troše novac za proslave, stipendije, potpore, siromahe te intervencije. Važno je istaknuti da se više puta i same općine ili privatnici obraćaju u službene svrhe ovim društvima za razne molbe ili posredovanja. Tako se stvaraju veze između pridošlica i njihovih rodnih krajeva. A te veze su od velike koristi Splitu, jer mnogi stalni sjedioci, osobito siromašniji, vrše neku ekspozituru ili agenturu svojim mještanima u prodaji ili kupovanju manjih gospodarskih dobara. Tako Split lakše dođe do jaja iz Sinja, Knina i Drniša, sira iz Paga, trešanja iz Stona i t. d. i obrnuto. Naseljenici stranih mjesta kupuju u Splitu raznu robu te ih po pošti ili većinom lično po komu putniku šalju u svoje mjesto. Srednje dalmatinsko otočje oskudijeva povrćem, a ovi pridošlice, njihovi mještani u Splitu im kupuju i parobrodima šalju. Tako se podržava međusobni promet u cijelom primorju preko ovih pridošlica. Na taj način stvara se kampanilizam, koji je Splitu od koristi. On je nevidljiv, ali osjetljiv. U nekim pak momentima je vidljiv, dapače poprima svečani izražaj. To je obično za slavljenja goda, patrona mjesta. Tada dadu čitati misu, priređuju zajedničke večere, darivaju siromahe, oblače se u svoja narodna odijela, ako ih još imaju, pjevaju svoje pjesme i katkad podržavaju svoje narodne igre, kao Bokelji, Korčulani i Sinjani. Na tim svečanostima tijelom su u Splitu, a duhom u svom rodnom mjestu. Tako se Bokelji kupe za Sv. Trifuna (3. II.), Dubrovčani za Sv. Vlaha (3. II.), Korčulani za Sv. Todora (29. VII.), Makarani za Sv. Klementa (23. XI.), Hvarani za Sv. Prospera (10. V.), Starograđani za Sv. Roka (16. VIII.), Sinjani za Veliku Gospu (15. VIII.), Trogirani za Sv. Ivana trogirskog (14. XI.), Šibenčani za Sv. Jakova (25. VII.), Poljičani za Sv. Juru (25. IV.). Jedino Zagorska Zajednica nema svoga svečara.

Samo stanovnici većih mjesta slave svečano svoje patrone, jer je njih više na okupu.

2. Ovaj kampanilizam razbio je kompaktnost splitskog autohtonog žiteljstva te je stvorio od grada mozaik dalmatinskih elemenata. Individuum kao poznavalac svoje rodene okoline širi oko sebe u razgovoru misli iz svog kraja te razbije tradiciju grada, u kom stanuje, a u Splitu se može tako čovjek informirati o cijelom našem primorju. Postoji u njemu konstantna raznolikost žiteljstva, te promatranjem okoline dolazi se do faktične svijesti, da je u Splitu cijelo primorje, a on da je njegova jedina metropola. U drugim centrima primorja do takove se svijesti ne može doći, jer je broj autohtonih elemenata daleko veći od pridošlica. Zato u Sušaku prevladava trgovački element, koji se bavi tranzitom; u Šibeniku prevladava zemljoradnička crven-

Grafički prikaz broja žitelja (u %) u Splitu god. 1928. iz svih nekadašnjih oblasti kraljevine Jugoslavije.

kapa; u Korčuli »kalafatova« (brodograditeljska) ruka; u Dubrovniku tradicionalna finesa, koja se izražava osobito u etiketi i govoru. U Splitu ćeš pak naći svih ovih elemenata, jer je ljudi iz svih krajeva primorja. Kampanilizam ovih mjesta davao im je dakle posebnu individualnost. Njega je čuvala osobito Venecija poradi političkih svrha. Zato se brigala, da ne propadnu odlike starih općina na pr., mjere zemlje i vage, narodne nošnje, prava, statuti, urbari, kolonati i motike. Ostale i danas u svakom primorskom našem mjestu njegov posebni individualitet, koji je s literarnog gledišta lijepo obradio Marin Bego (M. Bego: S primorja). Ali ovih zadnjih 50 godina počele su naglo opadati ove oznake pojedinih mjesta, posebice narodna odijela, a princip gravitacije ga još više uništava. Budući pak da je u Splitu najjača gravitacija, kampanilističke oznake njegova grada su najviše propale.

3. Pogledamo li broj žitelja iz ostalih oblasti naše države, koji stanuju u Splitu, vidimo, da su sve one zastupane. Ali posebice se ističu one, koje su oko splitske oblasti. Što su pak udaljeniji i manji, to imaju manji broj svojih predstavnika u gradu. Najbrojnije je zastupana zagrebačka oblast. I kao što predstavnici primorskih mjesta podržavaju veze sa svojim rodnim krajem, tako ih drže i ovi iz vansplitske oblasti samo u manjoj mjeri, a njihov kampanilizam ne dolazi uopće do izražaja. Split je grad i opće državne važnosti. Mi možemo naći u Jugoslaviji gradova sa većim brojem žitelja nego li je Split, kao na pr. u Vojvodini, Srbiji i Bosni, ali sa manje raznovidnim žiteljstvom nego li ga ima Split. Razlog je tomu, što je Split naša najveća luka, u kojoj je uvijek raznovidnije žiteljstvo nego po kontinentskim naseljima. Takav je karakter svih luka na svijetu.

4. U Splitu je dosta velik broj inostranih državljana te oni brojniji sakupljaju se u svojim kulturnim udruženjima. Takova udruženja imaju Česi: »Češko-Jugoslavenska Liga«; »Priatelj Poljske«; Rusko Pjevačko i kulturno udruženje. Najjače su zastupani Italijani brojem i kapitalom. Zato po ugovoru Jugoslavija im je dozvolila posebnu crkvu, gdje imaju svog svećenika iz Italije pa svoju osnovnu školu, mušku i žensku, te svoju čitaonicu »Gabinetto di Lettura«. Ove strane državljane zastupaju politički pred državnom vlasti razni konsulati ili njihove ekspoziture, kojih je u Splitu 6.

U Splitu dakle, kao metropoli primorja i najvećoj našoj luci naravno da će prevladati broj pridošlica pred onim autohtonih. Ali hoće li taj broj naglo rasti, kako je to bilo u godinama 1920. do 1928., to ne znam. Dode li do jačeg željezničkog spoja sa zaledem te izgradnje luke, sigurno je, da će Split onda opet naglo poskočiti u broju pridošlog žiteljstva; ne dode li pak do toga, Split će u svome razvoju zastati.

II. Split kao gravitacijsko središte najbliže okoline.

Kao što je po većim naseljima cijelog svijeta znatan broj žitelja, koji stanuju izvan teritorija grada, a svaki dan moraju da vrše dužnost u gradu, te pješice ili raznim prometnim sredstvima — konjem, mazgom, magarcem, autobusom, željeznicom ili parobrodom — dolazi u nj, tako dolaze i u Split. Sada nastaje pitanje, koliko dolazi takovih ljudi u Split, kojeg su stališa, iz kojih mjesta i čim dolaze od kuće na dužnost. I obrnuto: ima li ljudi, koji iz Splita idu svaki dan izvan njegovih meda na dužnost, a u večer se vraćaju kući. U jednu riječ sadržina je ovog problema: kolika je centripetalna moć grada Splita na njegovu okolinu, a kolika centrifugalna. Ako je uopće antropogeografska činjenica, da je jedino selo centrifugalno, a sve ostale vrste naselja centripetalne, onda je i Split daleko više centripetalan nego centrifugalan. Takav teritorij, sa kojega osobe stalno svaki dan dolaze i odlaze iz Splita u okolinu, bez sumnje može se smatrati kao šire predgrade grada, jer postoji na njemu stalna centripetalna i centrifugalna cirkulacija žitelja. Naglašavam da u ovom poglavlju radnje hoću specijalno da ispitam teritorij, sa kojega iste osobe svaki dan dolaze i odlaze po dužnosti u Split, jer to je kriterij, po kojemu utvrđujem najbližu okolinu ili šira predgrade grada. Nije isključena, dapače postoji u jakoj mjeri cirkulacija osoba, koje ne dolaze svaki dan po dužnosti iz svoga mjesta u Split, već na pr. svake sedmice, mjeseca ili godine, i tu cirkulaciju moram uzeti u obzir, ali ona nije mjerodavna za određivanje najbliže okoline grada. Odredivši tako najbližu okolinu grada,

utvrđujem među velikog Splita. E. Hanslik¹⁾ ubraja onu okolicu u među grada, koja živi po gradsku, te ima promet i trgovinu istu kao u gradu, a različitu od sela; W. Geisler²⁾ određuje među grada po ovim dvama principima: 1. grad se pozna, ako susjedstvo zida kuće kao u gradu i 2. zemlja mora dati jedinstven okvir susjedstvu, da se pridruži gradu. Prvi uvjet vrše oni stanovnici susjedstva, koji idu po dužnosti svaki dan u grad te ne trebaju onakve kuće, koje zahtijevaju prostorije kao kod zemljoradnika (konobe, dvorište i t. d.). Drugi uvjet ne trpi da okolina bude kompaktno izgrađena kućama, već da među njima bude možda teritorij za poljodjelstvo (polja, vrtovi, pašnjaci, livade i t. d.). Za određivanje međa velikoga Splita načela ovih dvaju navedenih geografa te djelomično mogu da vrijede, a na osnovu gravitacije potpuno poprimaju puno značenje.

Da odgovorimo na sva postavljena pitanja, treba ispitati odnos pojedinih mjesta prema Splitu i obrnuto, da iz pojedinačnosti možemo sastaviti sintezu i vidjeti, koliko svaki dan dolazi stalnih osoba iz okoline u Split, a koliko nestalnih, zašto dolaze te kartografski prikazati teritorij najbliže okoline Splita.

A. Broj stalnih osoba, koje su dnevno išle u Split godine 1928.

1. Učenika:³⁾

Iz Solina	88	Iz Gomilice	5
„ Majdana	12	„ Kambelovca	8
„ Vranjica	19	„ Lukšica	9
„ Mravinaca	5	„ Donjih Kaštela	25
„ Kučina	1	„ Štafilića	6
„ Omiša	1	„ Trogira	25
„ Klisa	11	„ Suhog Doca ⁴⁾	1
„ Dugopolja	7	„ Dicma	2
„ Sućurca	25		
		Svih:	248

2. Radnika:

Iz Solina	8	Iz K. Sućurca	20
„ Klisa	11	„ Slatina	9
„ Dugopolja	8	„ Labina	3
„ Dicma	68	„ Suhog Doca	1
		Svih:	128

3. Mljekarica:

Iz Srinjina	6	Iz Mravinaca	12
„ Sitnog	2	„ Solina	56
„ Kamena	18	„ Blaca	4
„ Stobreča	25	„ Vranjica	5
„ Žrnovnice	18	„ Klisa	59
„ Strožanca	6	„ K. Sućurca	50
„ Podstrane	7	„ K. Gomilice	3
„ Sumartina	1	„ K. Kambelovca	1
„ Kučina	10	„ Slatina	40
		Svih:	305

¹⁾ E. Hanslik: Biala, eine deutsche Stadt in Galizien. Wien-Leipzig, 1909, p. 85.

²⁾ W. Geisler: Die Grosstadtsiedlung Danzig. Danzig, 1918, p. 81—85.

³⁾ Podatke su mi dala ravnateljstva splitskih nastavnih zavoda.

⁴⁾ Ovo se naselje od nedavna zove »Primorski Dolac«, dok ga narod i dalje zove »Suhog Dolac«.

4. Činovnika:

Iz Solina	2
„ K. Sućurca	4
„ Dugog Rata	1
Svih:	7

5. Drugih osoba:

Iz Divulja vojnika	10
„ K. Gomilice pralja	20
„ K. Kambelovca pralja	1
Svih:	31

Stalnih osoba dolazilo je dakle svaki dan po dužnosti u Split godine 1928.: 717.

Ovaj broj dakako nije bio uvijek isti, već se on znatno mijenjao. Tako gravitacija učenika Splitu otpočela je tek iza rata, i to najprije iz Solina, Vranjica i Majdana, a školske god. 1927./28. zahvatila je većeg maha, otkad je autobus počeo prevoziti. Kako pak taj autobusni promet raste i veze se sa bližom okolicom usavršavaju, broj učenika sve većma raste. Učenici se voze 10 mjeseci u školu. Talijanska škola imala je posebni automobil za okolne učenike. Uprave svih prometnih vozila daju učenicima popuste i udešavaju vožnju prema školi, tako da siromašni roditelji iz okoline i djeca voljna nauke, podnašajući napore vožnje i gubeći mnogo vremena, ipak mogu da se ovako školaju.

Radnika je relativno malen broj. Većina je njih, koji rade u željezničkom arsenalu, te uz režijsku vožnju mogu da budu kod kuće i u velikim daljinama grada. Ovaj se broj uvećaje zimi, kad nema posla u polju te seljak iz okoline dođe u grad da traži rada; obično se nikad ne umanjuje. Na teritoriju grada Splita nije nego jedna tvornica cementa, u koju radništvo dolazi periodički iz okoline, većinom iz Muća i Lećevice, njih oko 100 (cijela tvornica ima 250 radnika); inače je malo većih industrijskih poduzeća. Ali kako se u zadnje vrijeme grade brojne kuće tako i broj radnika iz okoline zna da naraste još za 300—400 osoba.

Broj mljekarica do godine 1928. bio je veći nego je ovdje utvrđen, jer grad nije dobivao mlijeko nego iz pomenute okoline, ali od god. 1928. se njihov broj umanjuje, jer je tvrtka »Alpa« razgranala mljekarstvo u gradu, dobivajući ga iz Hrvatske ili iz same okoline. Iz Dugopolja dolazi k tomu svaki dan 100—200 lit. mlijeka željeznicom, a iz Dicma do 3 hl. Zato broj mljekarica opada.

Veoma malo činovnika stanuje u okolini Splita, jer su troškovi povećani, a nemaju dovoljno vremena da ga za vožnju gube. Pojačanjem veza valjda će narasti i njihov broj.

B. Ali pored ovog broja stalnih osoba, koje dolaze svaki dan u Split iz susjedstva, ima i nestalnih, koji po potrebi dnevno dolaze, nekad više, nekad manje. To su većinom trgovci, seljaci i seljakinje. Njihov ukupni broj godine 1928. svaki dan bio je otprilike ovaj:

	Min.	Max.	Prosječno		Min.	Max.	Prosječno
Iz Srinjina	5	40	22	Iz Blaca	1	10	5
„ Kamena	10	40	25	„ Vranjica	20	80	50
„ Sitnog	5	15	10	„ Klisa	40	120	80
„ Stobreća	20	40	30	„ Dugopolja	10	100	55
„ Žrnovnice	20	60	45	„ Dicma	20	125	75
„ Strožanca	2	20	10	„ K. Sućurca	20	80	50

	Min.	Max.	Prosječno		Min.	Max.	Prosječno
Iz Podstrane	5	30	17	Iz K. Gomilice	30	50	40
„ Sumartina	2	40	21	„ K. Kambelovca	20	50	35
„ Krilo-Jesenice	10	50	30	„ K. Lukšića	10	60	35
„ Dugog Rata	10	30	20	„ Donjih Kaštela	40	120	80
„ Duća	1	10	5	„ Divulja	5	30	14
„ Omiša	40	120	80	„ Trogira	20	100	60
„ Kučina	5	20	13	„ Slatina	10	130	70
„ Mravinaca	5	20	14	„ Labina	2	10	6
„ Majdana	10	40	30	„ Suhog Doca	2	4	3
„ Solina	40	120	80	„ Slatina	10	130	70

Svih: 441 1769 1111

Minimum osoba, koji je označen u ovoj tabli, nije nikad manji. Izuzeci su za vrlo studenih dana ili za Uskrs i Božić, svega valjda 6 dana u godini. Obično je veći broj od označenog minimuma. Maksimum nije također pretjeran; on je običan za proljetnih, ljetnih i jesenih pazarnih dana u Splitu (u ponedjeljak i četvrtak). Ovaj maksimum naraste još više, kad su kakove svečanosti u gradu, utakmice sportske, parade, a najviši je neposredno sedmicu dana pred Božićem, osobito na Badnjak, pred Uskrsom, na Sv. Dujma, Patrona grada, uoči Male i Velike Gospe, drugi dan Duhova. Za primjer navodim selo Slatine, koje ima 805 stanovnika (statistika je iz godine 1925.). Na Badnji dan godine 1928. išlo je iz tog sela u grad 211 osoba, dakle četvrtina. To selo još nema nego samo pomorsku vezu sa Splitom, a ostala mjesta okolice, koja imaju bolju vezu, bez sumnje za velikih svečanosti ili uoči njih šalju svoju četvrtinu stanovnika u grad. Pazarnih je dana u Splitu u godini 104, za kojih može vrijediti označeni maksimum pridolaska žiteljstva; 16 je pak dana od prilike, u kojemu je ovaj maksimum još veći u Splitu. Uzmemo li srednji broj između označenog maksima i minimuma, dobit ćemo od prilike normalu u gravitaciji žiteljstva k Splitu, koje stanuje u njegovoj najbližoj okolini.

Zbrojimo li ovo žiteljstvo, koje svaki dan stalno i nestalno dolazi u Split iz pojedinih naselja njegove najbliže okoline, dobit ćemo ove brojke:

Ime naselja	Broj žitelja naselja	Broj stalnih prosječno	Osoba nestalnih	Svih	U % žitelja naselja
Kamen	158	18	25	43	27.2
Slatine	693	49	70	119	17.1
Stobreč	371	25	30	55	14.6
Gomilica	609	28	40	68	11.1
Vranjic	677	24	50	74	10.9
Solin-Blaca	2221	158	85	243	10.9
Sučurac	1581	99	50	149	9.4
Kučine	308	11	13	24	7.8
Klis-Kosa	2018	61	80	141	7.0
Strožanac	973	6	10	16	6.3
Sumartin		1	21	22	
Podstrana		7	17	24	
Mravince		17	14	31	

Ime naselja	Broj žitelja naselja	Broj stalnih prosječno	Osoba nestalnih	Svih	U % žitelja naselja
Žrnovnica	1153	18	45	63	5.4
Divulje	500	10	14	24	4.8
Kambelovac	941	10	35	45	4.7
Dugi Rat	450	1	20	21	4.6
Srinjine	716	6	22	28	3.9
K. Lukšić	1164	9	35	44	3.7
Dicmo	5995	70	75	145	3.6
Majdan	1200	12	30	42	3.5
Donja Kaštela	5152	25	80	105	3.5
Dugopolje	2127	15	55	70	3.1
Trogir	3514	23	60	83	2.3
Jesenice-Krilo	1409	0	30	30	2.1
Duće	252	0	5	5	2.1
Omiš	4158	1	80	81	1.9
Sitno	881	2	10	12	1.3
Labin	764	3	6	9	1.1
Koprivno	510	0	3	3	0.9
Suhi Dolac	1215	2	3	5	0.4
	37.972	717	1111	1828	5%

Za ovu tablu uzeo sam statistiku žitelja od godine 1910. (Spezialortsrepertorium der österr. Länder. XII. Dalmatien. Von 31. Dezember 1910. Wien 1919.), jer nijedna kasnija nije detaljno i točno izdana kao ova. Jedino za Divulje, Dugi Rat i Majdan sam uzeo za godinu 1928., jer 1910. ova naselja nisu uopće postojala, pa nijesu bila ni zabilježena. Prosik je samo stanica, te žitelja stalnih nema, već je ono pribrojeno k Diemu.

Ovaj nam red očito govori, da mjesta koja su bliže Splitu jače njemu gravitiraju, a udaljenija slabije. Pogledamo li pak apsolutne brojeve, oni nam kažu, da, iza ove najbliže okoline Splita, Omiš, Donja Kaštela i Trogir šalju svaki dan velik broj ljudi u Split. Razlog tomu valja tražiti, što su ova tri mjesta manja centra za svoju okolinu. Tako Omišu gravitiraju ova sela oko njega: Kučišće, Svinišće, Rogoznica, Zakućac, Gata, Tugari, Dolac, Ostrvica, Svećanje, Podgrade, Kostanje, Slime, Dubrava; Trogiru: Okrug, Žedno, Seget, Marina, Blizna, Bristivica, Drvenik, Labin, Lepenica, Ljubitovica, Prapatnica, Prgomet, Račice, Rastovac, Sevid, Suhi Dolac, Trolokve, Vinišće, Albanija; Donjim Kaštelima (K. Stari, K. Novi, K. Stafilić): Radošić, Ublj, Lećevica, Korušće, Vučevića, Dugobabe, Brštanovo, Nisko, Kladnice, Utore, Diovčići, Visoka i Čvrljevo. Naravski da onda iz ova tri centra: iz Omiša, Donjih Kaštela i Trogira, kao iz sakupljališta manjih sela mora da i veći broj žitelja pridolazi svaki dan u Split.

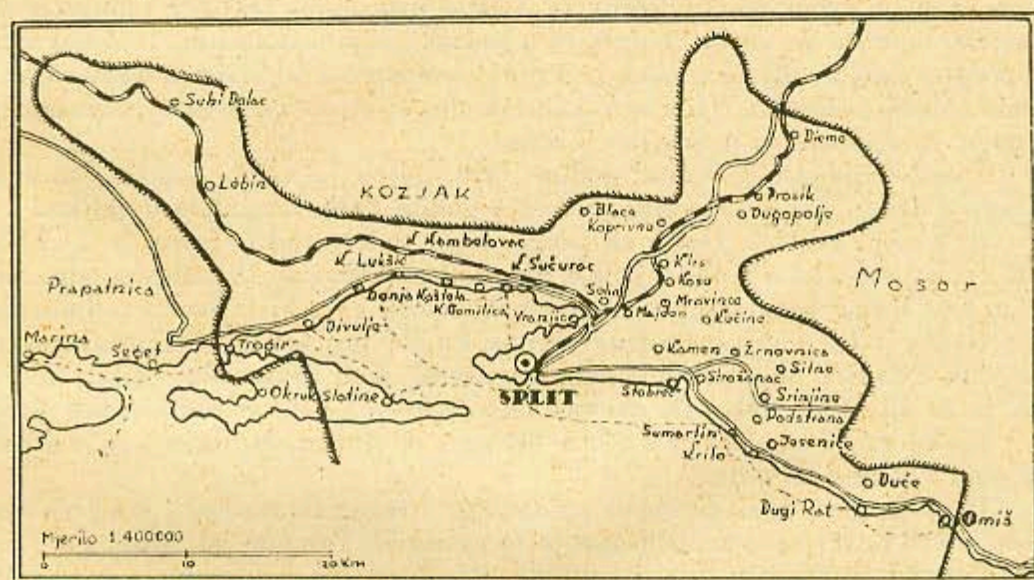
Pogledamo li ukupni broj, on nam pokazuje, da I. zona oko Splita ima 37.972 žitelja, od kojih svaki dan ide u Split prosječno 1828, t. j. 5%. Split dakle pored svoga žiteljstva nabuja iz ove svoje okoline svaki dan za skoro 2000 ljudi.

Zapitamo li se zašto ovoliko ljudi dolazi svaki dan u Split, naći ćemo odgovora u ovim činjenicama.

Split ima velik želudac, za koji se na pazaru kupilo godine:

	1925.	1926.
Mlijeka	185.000 l	205.000 l
Povrća	792.000 kg	386.000 kg
Voća	180.000 kg	952.185 kg

Uzmemo li k tomu u obzir, da se povrće još uvelike eksportira po svim mjestima srednjo-dalmatinskih otoka, te u Zagreb, onda ćemo razumjeti lako gravitaciju okoline Splitu. Ovdje sam naveo onaj živež koji se u Splitu prodaje većim dijelom iz navedene okolice. Riba, mesa, i jaja dolaze iz nešto dalje okolice. Ni ovi navedeni brojevi ne pokazuju isključivo produkte iz najbliže okolice Splita, jer djelomično povrće i voće dolazi iz daljne okolice, od prilike jedna trećina. Glavni objekt produkcije okoline je dakle povrće i voće. Moguće nigdje u primorju ne buji kao u Kaštelima, (zato i zovu Kaštela

Opseg prve gravitacijske zone Splita. - - - - - pruge lokalnih parobroda.

»vrt Dalmacije«), zatim u Žrnovnici i Podstrani. Od voća se osobito ističe grožđe, pa smokva, breskva, trešnja i višnja. Osim zemljoradnika, koji dolaze da prodadu svoje produkte na pazaru, manji trgovci, koji opskrbljuju svoja mjesta raznim produktima, osobito kolonijalima, manufakturama i monopolom, dolaze u Split svaki dan da kupe u trgovačkim maticama, što im treba te ih raznesu u svoja manja naselja. Odatle cirkulacija žiteljstva bliže okoline sa Splitom.

Postoji još gibanje osoba, koje stalno stanuju u Splitu, a rade u okolini, te ih okolina privlači, ali je ona minimalna. God. 1928. bila je ovakova:

Iz Splita išlo je svaki dan svega 59 osoba i to	
u tvornicu »Majdan«	6
u slagalište »Vranjic«	15
u tvornicu Dalmacija	20 a
u tvornicu »Adria Portland«	18

Sve je dosad navedeno žiteljstvo dolazilo u Split autobusima, željeznicom, parobrodom, brodicama, kolima, na živinčetu pa i pješice.

I. **Autobus** je počeo, da saobraća između Splita i Solina 1. januara 1928. i to je vozio od 6½ sati iz jutra do 10 sati navečer. Dvoja su kola išla redovito svako pola sata, odlazeći iz Splita i Solina. Prema tomu je dnevno išao iz Splita u Solin 33 puta, a isto toliko puta iz Solina u Split. Ako je promet bio veći bilo u nedjelju i bilo za kakove velike ekskursije stranaca, bilo za velikih blagdana, onda je prometavalo i više autobusa. Prednost autobusne vožnje pred željezničkom stoji u tome, što vozi češće između ova dva mjesta, što vozi sa splitske obale, dakle najzgodnije polazne točke, do središta Solina; dok željeznica polazi iz Splita sa njegove periferije, rjeđe i dolazi na periferiju Solina. To vrijedi za željeznicu koli normalnoga toli uskoga kolo-sjeka. Autobus u Solin vozio je do križišta puteva u Vranjic, onaj pak za Trogir počeo je voziti tek u veljači. On se dakako zaustavljao u svim Kaštelima te su u ovom općem broju za Trogir uračunani također i putnici za Kaštele. Dnevno je vozio 12 puta (6 u polasku, a 6 u dolasku). U Žrnovnicu je počeo voziti u veljači, a išao, je 4 puta dnevno; ali od svibnja do listopada nema dobrih podataka. Njim se vozilo također žiteljstvo u Stobreč, Strožanac, Kamen, te djelomično u Srinjine i Sitno.

Pored autobusa iz Splita, godine 1928. počeo je voziti Omiški autobus (Stanić i drug). Taj se privatni promet u godini 1929. razmahao u velike.

II. **Željeznice**. Dvije su pruge, koje vode u Split. Jedna je željeznica normalna kolosjeka dolazi kroz Oštarije iz Zagreba odn. Sušaka. Kod Knina se sastaje sa onom uskotračnom, koja kroz Srneticu dolazi iz Prijedora s jedne a iz Jajca s druge strane. Po glavnoj pruži četiri puta dnevno ide vlak u Zagreb ond. Sušak četiri puta natrag. Kod Perkovića—Slivna odvojak je za Šibenik; vlak vozi dnevno tamo pet puta i dolazi natrag pet puta.

Uskotračna željeznica (0'76 m) od Splita do Sinja vozi dnevno tri puta i natrag tri puta.

III. **Narod** se vozi ne samo autobusom i željeznicom već i parobrodima i brodicama, gdje mu je to zgodnije. Prugom od Splita do Trogira dnevno saobraćaju dva parobroda. Parobrod ide jedamput iz susjednih mjesta u Split, i to svakog jutra, a poslije podne se vraća natrag. Od Kambe-lovca do Sućurca vozi svaki dan jedan oveći motor, koji prevozi putnike do luke Poljuda, sjeverno od Splita, a vozi dnevno 6 puta u polasku i povratku.

Prugom od Splita do Omiša saobraćaju dva parobroda: jedan jadranske a drugi poljičke pruge. Oni voze dva puta dnevno, jedamput u polasku a drugi u povratku. Pored toga postoje izletnički parobrodi.

Dvije činjenice će nam razjasniti velik broj putnika na potezu Solin—Split. Solin je mjesto, koje ima najveće arheologijske znamenitosti na našoj obali, posebice starokršćanske, te je njemački arheolog R. Egger rekao, da su Manastirine najglavnije starokršćansko groblje u Solinu, ujedno i najvažnije iza katakomba u Rimu i na svijetu. Naravski, da veliki broj stranaca, koji dolaze iz daljnih krajeva bilo naše bilo tuđe države, hoće da pregleda te ruševine. Malo je njih koji dođu u Split, a ne pregledaju Solina. Taj promet stranaca traje u Solinu cijelu godinu, ali posebice u sezoni od ožujka do listopada. Pored toga Solin ima uz Jader lijepi »Gospodin otok«, oko koga žubori svježa voda, a na obali su izrasle vrbe i druga stabla, te uslijed izvrsne prometne veze, osobito autobusom, Splićani u svetačnim danima idu na popo-

dnevni izlet kao Zagrepčani u Maksimir, Beogradani na Topčider, a Sarajlije u Ilidže. Toga se dana znatno poveća autobusni promet, a katkad i broj kola, dapače sada je uprava autobusnog društva uvela vožnju iz Splita u Solin te obratno svaki četvrt sata. Najsvečaniji dan je u Solinu Mala Gospa, 8. IX. Taj patron crkve spojen s velikim godišnjim sajmom, koji možemo u prošlosti pratiti već od ranog srednjeg vijeka, dakle najstariji u Dalmaciji i Hrvatskoj. To je većinom marvinski sajam, na koji Zagorci tjeraju na prodaju svoje blago, većinom konje, mazge i magarce, a otočani dolaze, da ga kupuju. Taj svijet i živina prelazi većinom preko Splita, pa je tada redovno pojačan željeznički i autobusni promet. God. 1928. dne 7. IX., dakle uoči Male Gospe, pošlo je i došlo osoba iz Solina u Split 5906, a 8. IX. je prometalo 2576 osoba.

Dalje brojevi nam pokazuju, da iz Dicma poprečno svaki dan 143, iz Klisa 141, iz Dugopolja 70 osoba ide raznim vozilima ili pješice, a malo željeznicom. Nešta ljudi ide i autobusom, ali su uračunati u broju putnika autobusa za Sinj. Iz K. Sućurca i iz Slatina ide mnogo njih privatnim ladicama. Slično je tako i za ostala mjesta.

Članovi mornarice iz Divulja ne voze se uopće označenim vozilom, već imaju svoje autobuse i motore.

Ustvrdili smo već, da sva mjesta okoline ne gravitiraju jednako Splitu, već neka više, neka manje (gledaj procenite gravitacije!). Tako Kamen, Stobreč, Kućine, Srinjine, Sitno nemaju uopće nikakvih prometnih vozila, koja ih spaja sa Splitom; dapače osim Stobreća i Srinjina nemaju spomenuta mjesta ni ceste, a ipak iz Stobreća ide svaki dan 55 osoba, iz Kamena 43, iz Kućine 24, iz Sitnoga 12 u grad na posao. I kad bi se ova mjesta spojila cestom, gravitacija bi znatno porasla prema gradu. Dakako da poradi toga mnogi ljudi, koji moraju u Split, idu pješice ili živinom, kolima pak veoma rijetko.

U Split stanovnici okoline idu raznim vozilima. Udaljeniji redovno autom ili željeznicom; živinčetom ide skoro 80% mljekarica, 20% ih ide pješice. Po gdje koji čovjek ide još pješice iz Vranjica, prevezavši se najprije na brodarici, pa iz Solina, Blaca, Mravinaca, Klisa, Kućina, Kamena, Žrnovnice, Podstrane i Stobreća, inače se voze.

Grad Split kao gravitacijsko središte ima 39.508 žitelja. To je maleni Split, okolica pak, koja njemu gravitira, pruža se od Trogira do Omiša, podno Kozjaka i Perin gore, a spojena je s njime posredovanjem splitskoga poluotoka (vidi kartu). Pored obalnog okvira kontinenta jedino su Slatine od otočnih naselja (otok Čiovo), koje gravitiraju Splitu. Morfologijski taj se teren snizio dolinom prema sjevero-zapadu od Donjih Kaštela na Labin i Suhi Dolac, zatim preko Klisa na Sinj i od Žrnovnice kroz srednja Poljica. Zato je, osim obalnih krajeva, gravitacija pošla duž ovih dolina i to najslabije od Labina i Suhoga Doca, jer odanle vodi samo normalna željeznica, a cesta je pošla mimo Trogir drugim smjerom; bolja gravitacija je kroz srednja Poljica preko Srinjina do Tugara, jer tuda vodi cesta; najbolja je preko Klisa, Dugopolja i Dicma, jer tuda vodi cesta i uskotračna željeznica. U toj najbližoj okolici Splita 33 su mjesta, koja su okupljena u 9 općina a broje 37.972 žitelja. Iz te okolice dnevno i ostalno cirkulira sa Splitom u polasku i povratku 10 parobroda, 12 vlakova, 6 autobusa (iz Solina vozi i odvozi 66 puta, iz Trogira 12, iz Omiša 6, iz Žrnovnice 4, iz Muća 2, iz Sinja 4). Od

ljudi, koji idu različnim vozilima i pješice, svako jutro grad nabuja za skoro 2000 žitelja iz ove okoline, a u večer opadne.

Ova okolina je predgrade grada pa sa središtem čini veliki Split, koji prema tome ima 77.480 žitelja. Gravitacija određuje mede tom velikom gradskom području, a granice općina, koji postoje između tih mjesta, više su historičke važnosti nego realne. Pomnožavanje općina na tom teritoriju kao što se to izvelo stvaranjem poljičke općine 1912., a htjeli su to i solinjani da učine god. 1928., anomalija je, koja se osvećuje. Neka su od tih mjesta iz prestiža da sačuvaju svoje stare mede gospodarski i kulturno zaostala pred Splitom, druga pak jer imaju vanredne prihode od tvornica, dobro žive te nikako ne bi htjela da se udruže sa Splitom i ako potpuno njemu gravitiraju kao K. Sućurac i Klis. Ali uza sve to uslijed prirodnog okvira okoline Splita i njegove gravitacije općine su navezane jedna na drugu te kao što ih putovi i prometna vozila spajaju, tako su se one ugovorom spojile za izgradnju i izdržavanje električnog voda od Omiša do Trogira te vodovoda od Solina do Trogira. Godinama će Split rasti kao naša najveća državna luka, a snjom i gravitacija okoline pa će se broj ugovora radi raznih pothvata povećavati; kuće će se približavati kućama, mjesta mjestima i vrijednost će meda sadašnjih općina, a snjima će i mjesni kampanilizam lagano opadati. Tako će od kontura velikog Splita, koji sam pokušao da ocrtam na osnovu zakona sadašnje gravitacije postati faktički veliki Split.

Ali da još bolje upoznamo gravitaciju, moramo vidjeti:

III. Split kao gravitacijsko središte daljne okoline.

Izvan meda »velikoga Splita« nije prestala njegova atrakcija. Nastaje pitanje: na osnovi kojeg principa možemo spoznati tu daljnu okolinu Splita? — Ako smo najbližu okolinu sadašnjeg Splita odredili kao njegova predgrada i povukli mede tom velikom Splitu, polazeći sa principa, da svako ono mjesto pripada velikom Splitu, iz kojega svako jutro osobe moraju po dužnosti u grad pa se na večer vraćaju kući (pored osoba, koje idu u nekom stanovitom broju, ali ne uvijek iste), onda možemo daljnu njegovu okolinu odrediti na osnovi gravitacije onih osoba, koje mogu — prema svojoj potrebi — u jednom te istom danu doći iz svoga mjesta u Split obaviti posao i povratiti se natrag. Pogledamo li okolinu Splita na osnovi ovih dvaju principa kroz povijest, vidjet ćemo da je njezino rasezanje do XIX. vijeka bilo konstantno, a od tada se širila, kako su pridolazili novi tehnički izumi kao zgodna prometna sredstva. Za mnogo vijekova najbližu su okolinu mjesta sačinjavala: Solin, K. Sućurac, K. Gomilica, K. Kambelovac, Klis, Mravince, Kućine, Kamen, Žrnovnica i Stobreč, dakle dijelovi, iz kojih se može u Split pješice doći i vratit se u jednom danu, od prilike odakle danas idu mljekarice. One su ostale najprimitivnije u nošenju i hodanju do Splita. S mora su pak bile Slatine i Šolta. Daljna okolina protezala se već od Omiša do Trogira pa je obuhvatala i sjeverozapadni dio Brača, sjevernu Šoltu, iz kojih se moglo doći u jedan dan u Split, obaviti posao i povratiti se u večer kući. Tako je bilo do propasti jedara i prevozne ladice i do izgradnje ceste 1856, od Splita do Omiša, zatim godine 1896, od Stobreća preko Žrnovnice i Tugara na Blato te do izgradnje željeznice normalnog kolosjeka do Siverića godine 1876, i uskotračne sinjske godine 1903. U drugoj pak polovici XIX.

vijeka, kad je po cestama uvela pošta stalnu prugu diližanse, kad je željeznica obaju kolosjeka približila udaljenije krajeve Splitu, kad je uvedena stalna lokalna parobrodarska vožnja sa bližih otoka, najbliža se okolina grada proširila, a daljna se povećala. Ali uza sve to »kirijaši« (goniči kola i konja) gonili su lagano blago, »japiju« (drvo za gradnju) i voće iz Bosne; spora vožnja kočija i slabija veza sa otocima nije dovodila toliko ljudi iz okoline u grad. Tek iza svjetskog rata, kad je Split porastao u svojoj važnosti, a učestao automobil kao prometno sredstvo (stalno, teretno i luksusno vozilo), gravitacija je žiteljstva i robe po cestama gradu znatno porasla, a lokalnim se parobrodima pojačala.

Za određivanje daljne gravitacijske okoline Splita nije potrebno odrediti gravitaciju svakog sela, jer ona svaki dan ne postoji. Sela gravitiraju većinom u pazarnom danu prema svojim manjim centrima, a ova onda Splitu svaki dan, ako su dobro povezana prometnim sredstvima. Sa otoka pak određuje se izvozna i uvozna luka kao gravitacijsko središte, iz kojeg svaki dan lokalni parobrodi iznose i unose stvari ili ljude. Tako doznajemo, kolikim brojem ljudi i gospodarskih dobara gravitira daljna okolina na Split.

Određiti ćemo s toga najprije manja gravitacijska središta na kontinentu, oko kojih se kupe sela, koja im gravitiraju, pa broj ljudi, koji u nj dolaze pa onda iz tih središta Splitu; čim se dovoze i odvoze te zašto idu.

Za T r o g i r smo označili već u drugom poglavlju ona sela okolice, koja njemu gravitiraju. Svaki dan dode iz te okoline u mjesto 100—150 ljudi. Oni sobom nose manje poljoprivredne i peradarske produkte, da opet kupe platna ili kolonijalija. Koliko pak iz Trogira ide svijeta u Split, to smo već vidjeli u prošlom poglavlju. Ova gravitacijska crta Trogiru ide od uvale Stupina na Doca-Kotelje, Bliznu, Lepenicu i Suhi Dolac.

Iz P e r k o v i ć a u godini 1928. išlo je svijeta u Split svaki dan 5—6 osoba. Perković je sakupljao svijet iz bliže okoline.

Veće je središte D r n i š. Njemu gravitiraju sva sela drniške općine, dakle Siverić, Tepljuh, Biočić, Miočić, Štikovo, Parčić, Konjané, Kadina Glavica, Otavice, Gradac, Bajke, Mirilović-polje, Čavoglave, Kljake, Umljanović, Ružić, Kričke, Moseć, Žitnić, Sedranić, Badanj, Varoš, Vinovo, Planjane, Unešić, Nevest Cera, Sitno, Mirilović-Zagora, Radonić, Pokrovnik, Trebunje, Velušić, Širitovci, Kaočine, Ključ, Drinovci, Bristane, Bogetić, Karalić, Nos-Kalik, Pakovo selo. Iz ovih sela dolazi svaki dan u Drniš oko 100 duša. Pazar je svake srijede. On je veoma posjećen te dode oko 1000 duša, jer je živa trgovina sa peradi, jajima i blagom. Tada dolaze Šibenčanke, koje kupuju jaja i perad na veliko. Isto tako dolaze Kaštelanke, koje kupuju, da preprodaju u Splitu. Najjači su pazari dva mjeseca pred Božić. Tada dode više od 1000 duša u Drniš. Iz Drniša ide svaki dan u Split 9—10 osoba, u Šibenik do 20 osoba. Inteligencija te imućnije seljaštvo ide većinom u Split, dok siromašniji iz okolice gravitira Šibeniku, jer tamo može doći svojim kolima, a i željeznica mu je za polovicu jeftinija. Manji trgovci idu u Šibenik, a veći u Split. Isto tako vrijedi za banke. Pred nekoliko godina Drniš je i njegova okolina gravitirala isključivo Šibeniku, a u zadnje vrijeme, po svjetskom ratu gravitacija prema Splitu raste, jer to većinom trgovcima konvenira radi cijena. Sada gravitira Splitu 20% žitelja Drniša i Perkovića. Od Suhog Doca ide gravitacija Splitu preko polovicu sela Visoke, između Utorá gornjih i donjih, pa vrhom Moseća na Vrliku i Troglav.

Jako gravitacijsko središte je Knin. Njemu gravitiraju sva sela kninske općine, što su u Kosovu i Kninskom polju, pa zрманjska općina (kotar Gračac). Općina Srb (kotar Gračac), Grahovo u Bosni, selo Kijevo (općina Vrljika) i Prominska općina. Iz tih općina dođe svaki dan Knin oko 200 ljudi. Pazar je u subotu. Tada dođe 2—3000 ljudi. Od tih ide u Split poprečno svaki dan 10—12 osoba. Trgovački Knin gravitira Splitu sa 15%, a sudbeno i prometno Šibeniku sa 40%, ostalo Zagrebu. Drvo se izvozi preko Šibenika. I dok je željeznica povezala ova navedena središta djelomično sa Splitom, Vrljika i općina Lećevica — ako potpuno i spadaju u gravitacijsku zonu Splita — slabije njemu gravitiraju poradi pomanjkanja dobrih prometnih sredstava.

Vrljici gravitiraju ova sela: Cetina, Ciljanc, Garija, Ježević, Koljane, Kosore, Maovice, Otišić, Podosoje, Vinalić. Od ovih sela jače gravitiraju Kninu Kijevo i Cetina (Sinju: Koljane, Otišić; a Maovice Drnišu). Svaki dan dođe svijeta iz ove okolice u Vrljiku do 200 duša. Na pazarni dan, u četvrtak, dođe i 800—1000 osoba. Od ovih je išlo u Split od prilike svaki dan 4—6 osoba; otkad je pak autobus, vozi se svaki dan 20—40 osoba. Narod ide da proda i kupuje većinom u Knin, Drniš i Šibenik, a trgovci manji i veći kupuju robu u Splitu. Benkovac se služi u Kninu i donekle u Šibeniku.

Općina Lećevica ima slabe putove i zato gravitacija nije dobra. Mjestu Lećevici, gdje je Općina, gravitiraju ova sela: Brštanovo, Dugobabe, Vučevica, Korušće, Radošić, Nisko, Klادنjice, Divojevići, Visoka i Čvrljevo. Drnišu gravitiraju iz ove općine sela: Vinovo, Utore gornje, Utore donje; odatle ide svaki dan tamo 2—6 ljudi, a kad je pazar 30—40 ljudi. Za Veliku Gospu (15. VIII), kad je najveći pazar, u Drnišu, gravitiraju skoro sva sela. Kaštelima gravitiraju dijelom Vučevica, Dugobabe, Korušće, Nisko, Lećevica, Radošić, Klادنjice, Divojevići i Čvrljevo, tako da se gravitacija u ovim selima mijenja, sad Drnišu, sad centru općine, sad Kaštelima, sad Trogiru i napokon Splitu. U Kaštela ide ih svaki dan 20—30 ljudi da prodaju jaja, kokoši i žito, da kupuju hranu i da se uduže. Trogiru gravitiraju sela većinom Visoko i Utore gornje; Splitu većinom Brštanovo, Vučevica i Dugobabe. Oдавle ih ide svaki dan u Split 2—5 ljudi, a za pazarnih dana, u ponedjeljak i četvrtak 10—40 ljudi.

Između Vrljike i Lećevice, podno Svilaje planine prostire se Muć gornji i donji. Muć donji je središte općine komu gravitiraju sela: Ramjane, Bračević, Crivac, Pribude, Milešina mala, Milešina velika, Ogorje gornje i donje, Zelovo donje, Sutina, Neorić, Muć gornji, Gizdovac, Prugovo gornje i donje, Broćanac mali i veliki, Postinje gornje i donje te Radunić. Dnevno dolazi u Muć donji iz ovih sela 120 osoba, a u Split ide 50 osoba autobusom, 20 pješice, 20 kolima, svega 90 osoba. U ponedjeljak, četvrtak i subotu ide u Split po 5 autobusa, ostalih dana osim nedjelje po 2. U svakom autu ih stane po 20 osoba. Općina Muć je dvostruko, a neka sela i trostruko bliža Sinju nego Splitu, ali više gravitiraju Splitu. Ona će valjda doskora preći u prvu gravitacijsku zonu Splita, jer je iz nje do 3000 radnika u tvornicama okolice Splita. Glavni su produkti jaja, drva, telad, kokoši. Za prodaju jaja postoje posebni trgovci. — narod ih zove »jajari« — koji idu od sela do sela općine te kupuju jaja za novac ili u zamjenu za duhan, petrolej i sapun. Ta jaja se sakupljaju, odnose svaki dan u Split i prodaju. Pored toga svi trgovci

teretnim automobilima donose robu iz Splita u općinu Muć, odakle je po selima prodaju.

Osobito jaka je gravitacija Sinja, kojemu idu sva sela općine njih 47 s e l a, dio općine vrličke, katkada za pazarnih dana općina Trilj sa 22 sela, dio poljičke općine, i to Zagorska Poljica: Dolac Gornji, Donji, Srijane, Pu-tišiće, Nova Sela; od općine Muć jedna trećina i dio općine Imotski: Biorine, Cista, Dobranje, Aržano, te još za pazarnih dana Livanjsko i Duvanjsko polje. Svaki dan dođe iz bliže i dalje okolice oko 1000 ljudi, za pazarnih dana i do 6000 ljudi, a za Veliku Gospu do 10.000 ljudi. Pazarni dani su srijedom i subotom. U srijedu je mali pazar bez marve, a u subotu je veliki s marvom. Taj je posjećen razno u razna godišnja doba. Najviše je posjećen pred Božić, pred Uskrs i Veliku Gospu. Iz općine Sinja ide svaki dan u Split željeznicom 50—60 osoba. Otkad je došao autobus njim ih ide više, a željeznicom manje, jer je potrošak isti, a brže se stigne i u zgodnijim je satovima nego željeznica. Pored toga ide 20—30 kola i to raznom robom, a ima dana, kad ih ide po 40—50 kola. Iz Sinja se mnogo izvozi za Split robe. Tako u god. 1928. izvezlo se 700.000 litara mlijeka, t. j. 1000—1500 litara dnevno. Kad bi se u Sinju ure-dilo mljekarstvo, moglo bi ga se izvoziti 8—10.000 litara dnevno; 5—600 va-gona lignita; 800—1000 vagona sadre za tvornice cementa, 40 vagona neizra-đenog duhana, 250—500 vagona sijena i slame, ali od ovoga ide najviše ko-lima; 120—150 vagona razne druge robe. Blaga se rogatog izvezlo 5000, ja-njaca 20.000, brava 30.000, svinja 2000 komada. Kad je povoljan izvoz za Ita-liju, onda se izvozi i više blaga.

Manji centrom je Trilj. Njemu gravitiraju 22 njegova sela, iz kojih svaki dan dolazi u Trilj 100—120 osoba. Pazar je svake srijede, a osobito su veliki pazari za Gospu od Karmena (16. VII.) i Sv. Mihovila (28. X.). Ovaj posljednji je uopće najveći marveni sajam u splitskoj oblasti. Za običnog pa-zara dođe 250—300 ljudi. Od ovog svijeta ide svaki dan u Split 15—20 ljudi, sedmično 140—150 ljudi i to većinom u trgovačke poslove.

Isto tako je manje središte Z a d v a r j e. Tu gravitira veoma malo sela okoline, ali radi električne centrale, režije duhana i velikih marvinskih pa-zara svakog petka, te osobito za Sv. Bartula (24. VIII.) pridolazi žiteljstvo od Blata do Imotskog i Bosne. Svakog dana dođe do 50 duša iz okoline, a svakog petka do 700 osoba. Blago ide većinom na Bašku Vodu, a otale na srednje dalmatinske otoke ili u Split. U Split ide svaki dan 7—10 osoba, nedjeljno do 50 ljudi. Trgovci za kolonijalija i robu, narod za banke gravitira k Splitu.

Znatnija je gravitacija iz I m o t s k o g. K Imotskom gravitiraju su-sjedna okopoljska sela t. j. Vinjani, Runović, Podbabje, Poljica, Proložac, Lokvičići, Ričice, Studenci, Medov Dolac, Zagvozd, Krstatice, Slivno, Župa i Raščani, manje Cista, Biorine, Svib, Dobranje, Aržano, iz Hercegovine selo Pošušje i Vinica. Ova sela idu da kupuju ili prodaju, te svaki dan dođe ži-telja 400—600 osoba. Glavni je pazar u srijedu, a mali u subotu. U zimi i jeseni dođe u srijedu naroda 3—4000, a subotu do 1500 duša. S dana na dan računa se, da iz Imotskoga u Split ide 50—50 osoba, većinom autobusom, te privatnim ili poštanskim autom. Stanovništvo Imotskog gravitira za koloni-jalije i veće trgovačke objekte k Splitu, za manje Omišu i Makarskoj. Ban-kama se služe u Splitu.

Već smo upoznali mjesta, koja gravitiraju O m i š u. Iz tih mjesta dođe svaki dan u Omiš do 100 ljudi, a koliko od njih u Split to smo već označili, jer Omiš već pripada prvoj gravitacijskoj zoni.

Pokupimo li podatke, vidjet ćemo, da iz podalje unutrašnjosti svaki dan ide u Split: 235 do 410 ljudi i to:

iz Perkovića	5 do	6 osoba	iz Muća	50 do	100 osoba
„ Drniša	5 „	10 „	„ Sinja	100 „	120 „
„ Knina	10 „	12 „	„ Trilja	15 „	20 „
„ Vrlike	6 „	30 „	„ Zadvarja	6 „	10 „
„ Lećevice	2 „	40 „	„ Imotskog	30 „	50 „
„ Zrmanje	1 „	2 „	„ Kosova	1 „	2 „
„ Pađena	1 „	2 „	„ Žitnića	1 „	2 „
„ Siverića	1 „	2 „	„ Kukuruzova	1 „	1 „

Sve su se ove osobe vozile željeznicom (normalnom i uskotračnom) a veoma mnogo autobusom: iz Sinja, Vrlike, Trilja, Imotskoga, Muća. Poštanski autobus vozi iz Splita svaki drugi dan; kod Šestanovaca se dijeli: jedan ide prema Imotskom a drugi prema Metkoviću.

Svaki dan dođe dakle iz kontinentske daljne okoline u Split 250 do 400 osoba. A ta daljna okolina broji 3 kotara i to: Imotski, Sinj i Knin; 11 općina: Imotski, Drniš, Knin, Promina, Sinj, Vrlika, Muć, Lečevica, Trilj, Poljica i Krajina sa 196.430 žitelja (statistika iz godine 1910.). Odbijemo li dio žiteljstva Drniša, Promine i Knina, koje gravitira Šibeniku, dobit ćemo, da daljna okolina Splita broji oko 150.000 žitelja. Od tog cjelokupnog žiteljstva relativno malen broj dolazi svaki dan u Split, ali kad bi prometne veze bile bolje nema sumnje, da bi ono više dolazilo.

Za pazarnih dana dođe veći broj svijeta ili kolima ili posebnim automobilima ili autobusima. I zbilja: Muć, Imotski i Sinj ima sada velik broj raznih teretnih, autobusnih i luksusnih automobila, koji svaki dan idu iz svog ishodnog centra prema Splitu. Ako znamo, da je autobus počeo prometovati tek u godini 1928. i koliko je svijeta prevezao, onda nam očito iskače, da je uvođenje autobusa preokretnica u saobraćaju okoline Splita. Do godine 1928. je uslijed pomanjkanja autobusa, poštanski auto znatno bolje radio, a od autobusa on slabije prevozi, jer je sporiji i skuplji. Po autobusu dospjeo je Imotski u drugu gravitacijsku zonu Splita. Njim se može u jedan dan iz Imotskoga doći u Split, obaviti posao i povratiti se natrag.

Da vidimo koliko osoba dolazi u Split svaki dan sa otočja i primorja.

Makarskoj gravitiraju ova sela: Donja Brela, Baška Voda, Krvavica, Veliko Brdo, Puharići, Makar, Kotišina, Tučepi, Podgora, Drašnice, Igrane, Zivogožde, Drvenik, Zaostrog, Podaca, Brist, Gradac i Bačina. Sa otoka Hvara: Sućuraj, Bogomolje, Gdinj i Zastrazišće. Iza Biokove: Kozica. Iz ovih mjesta dođe dnevno 80—100 ljudi u Makarsku. Postoji lokalna parobrodarska pruga Trpanj—Makarska. S njom dođe svaki dan 20—30 osoba. Automobilom, poštanskim i privatnim, dođe do 30 osoba, pješice do 30, a brodovima 10—20. U ljetno doba, kad je promet stranaca velik, dođe i više osoba. Od ovih ide u Split svaki dan do 20 osoba parobrodom po razne poslove. Makarska gravitira Splitu za 95%, ostalo je samostalno.

Lokalnom parobrodarskom prugom iz Baške Vode ide svaki dan 2—3 osobe. Između Splita i Brača svaki dan prometuju dvije pruge lokalnog parobroda.

Iz pojedinih mjesta Brača ide dnevno od prilike 110 ljudi u Split:

Milna	11	Supetar	28	Povlje	10
Bobovišće	8	Sutivan	15	Sumartin	6
Postira	15	Pučišće	10	Bol	7

Iz Hvara idu dvije parobrodarske pruge, kojima dnevno dolazi u Split 40 osoba: iz Jelse 10, Starigrada 15, Vrboske 3, Hvara 12.

Iz Visa dolazi svaki dan u Split 19 ljudi i to: iz Komiže 8, iz Visa 11.

Iz Šolte putuje svaki dan do 41 osoba i to: iz Stomorske 8, iz Rogača 30, iz Maslinice 5.

K tome putuje iz Rogača posebnim motorom ili ladama do 20 osoba.

Napokon dolazi u Split 20 osoba: iz Drvenika 3, iz Marine 11 i iz Segeta 6.

Iz Segeta ide još motorom oko 10 osoba svaki dan.

Zbrojimo li sve osobe, koje svaki dan dolaze sa otoka u Split, taj je broj iznosio god. 1928. 280. Na tim srednjodalmatinskim otocima i u primorju tri su politička kotara: Makarska, Hvar i Supetar; 18 općina: Bogomolje, Starigrad, Jelsa, Sućuraj, Vrboska, Hvar, Komiža, Vis, Gornje Primorje, Makarska, Bol, Milna, Nerežišće, Postire, Pučišće, Stivan, Supetar i Selca sa 64.694 žitelja, kako kaže statistika godine 1910.

Ova primorska okolina Splita više je gospodarski pasivna nego aktivna. Veći njezini produkti jesu: ulje, vino, smokve, bademi, buhač, rogač i riba. Kako je produkcija vina u opadanju, otoci su ovih zadnjih godina postali još siromašniji. Oni prodavaju ove produkte u glavnom preko Splita u daljni svijet ili pak samim splitskim trgovcima. Zato komuniciraju težaci kao trgovci s otoka sa Splitom ili maleni trgovci ili obrtnici. U Split idu još da kupe poljoprivredne produkte, posebice kolonijalija, žita i brašna. Najvažniji objekt, koji dobiva Split sa otoka, je riba. Split je potrošio ribe:

god. 1925. 281.600 kg u vrijednosti od 3.208.530 Din.

god. 1926. 283.314 kg u vrijednosti od 3.609.027 Din.

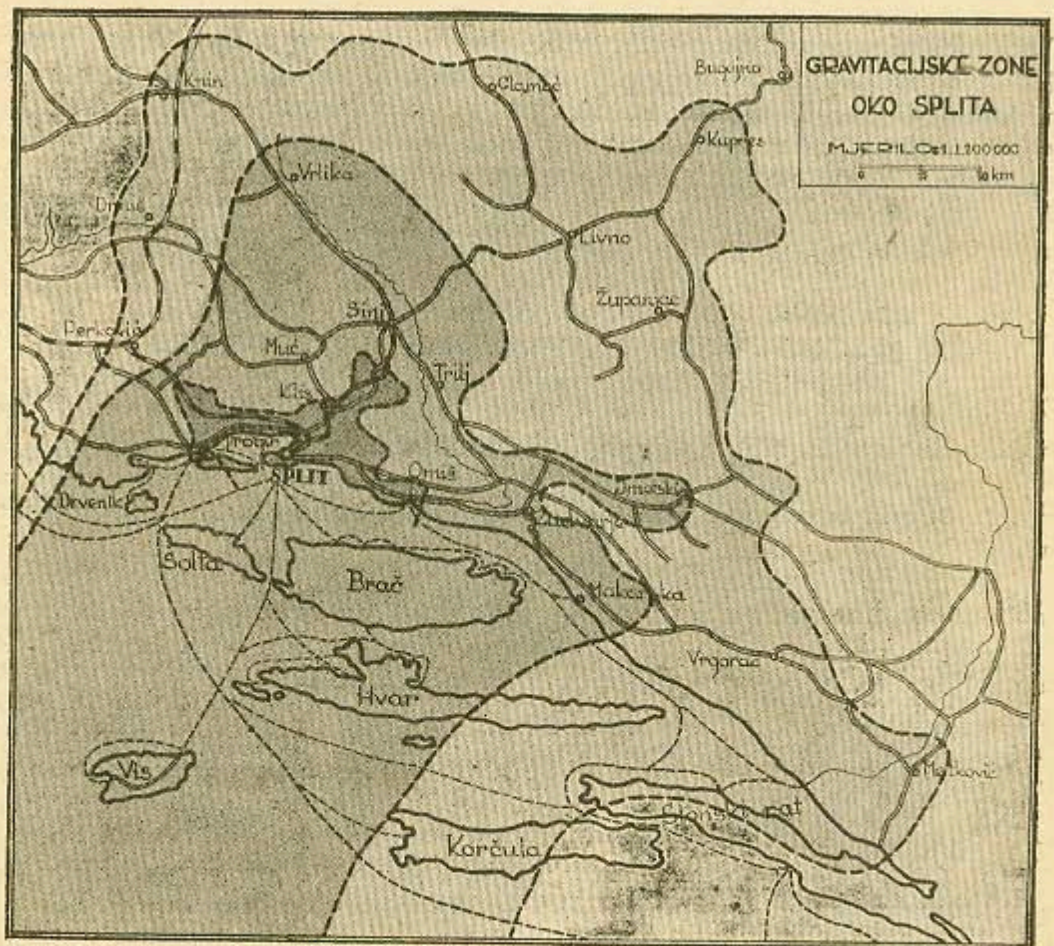
Ovaj novac su opet ribari većinom ostavili u Splitu da kupe razne objekte. Naravski da je ljeti ovaj promet daleko veći i važniji nego zimi. U Split šalju otoci velike množine svoga ulja, vina, buhača, rakije i kamena. Pored toga dolaze otočani u bolnicu radi zdravlja i da djecu dadu na srednja učilišta.

Daljna kontinentska, primorska i otočna okolina Splita, u kojoj se nalazi 6 političkih srezova sa 29 općina i nekih 215.000 duša šalje svaki dan od 500—700 osoba u grad. Kad je pak veća proslava u Splitu i pred svece, dođe u grad do 1000 osoba iz okoline. To stanovništvo dolazi svako jutro od 8—9 sati svim prometnim vozilima: željeznicom, autobusom i parobrodom. Osobito je lijepo vidjeti lokalne parobrode, kako jedan po jedan redom dolaze u luku, njih svako jutro 6, a u dva sata poslije podne odlaze redom u isto tolikom broju. Kao što vlakovi dovode svijet u jutro u velegradove iz okoline, tako i parobrodići kod nas.

Pored ove gravitacije iz daljne okoline koja se svake godine pojačava, kako se više grade i popravljaju ceste, povećava se broj brzih autobusa, konkurencijom opada cijena vožnji, a parobrodarski se park popravljaju i množi, postoji još

IV. Gravitacija najudaljenije okoline Splita.

Na Prologu, kuda se vuče politička međa od konca XVII. vijeka između Dalmacije i Bosne, nije se ustavila gravitacija prema Splitu, već je ona i dalje segnula prema Livanjskom, Duvanjskom, Glamočkom i Kupreškom polju. Ta polja na visokom su kršu a na spojnici između primorskih i pannonskih geografskih oblasti. I kao što su u morfologiji i hidrografiji sačuvali prelazni karakter, tako su i u gospodarstvu. To su polja, po kojima ima žita, stoke, pa vune, voća, drva, a nemaju kolonijalija, soli, vina, ulja, rakije i odjevne robe. Stoga je morala nastati izmjena dobara, uza svu njihovu veliku udaljenost, uza visinu Prologa i političke međe Primorja i njih. A budući da su sjeverna poriječja Vrbasa, Rame, Bosne i Neretve istog gospodarskog karaktera kao i za sama polja, naravno da je prema njima bila gravitacija znatno manja, nego prema primorju. Otale izvire gravitacija ovih polja k primorju i posebice k Splitu kao središtu trgovine Srednje Dalmacije. Najudaljenija je gravitacijska točka Splita na Velikim Vratima, gdje se visoko kupreško polje, koje ima 95 km² površine, a visoko je 1120—1150 m nad morem, najedamput snizuje u poriječje Vrbasa prema Bugojnu, gdje prestaje divni planinski pašnjak i počinje visoka crnogorična šuma.

Sve tri gravitacijske zone.

Kupresu gravitira 27 sela. Pazar je u ponedjeljak, na koji dođe do 200 osoba. U Split su do godine 1850. slabim putem dogonili otale blago, a iz Splita sol. God. 1850. sagradili su cestu, koja je spajala Bugojno preko Kupresa i Livna sa Splitom, a 1870. od Kupresa preko Šujice na Županjac ili Duvno. Od davnine su gonili iz Kupresa u Split blago i voće (orahe, jabuke, kruške i šljive), a odgonili su sô i kolonijalija. Međutim je bosanska vlada godine 1890. zabranila dovoženje soli iz Dalmacije u ta polja uz veliku globu, da bi se trošila ona iz Tuzle, pa je prevoz tog glavnog trgovačkog objekta prestao. Do god. 1914. prestali su da se prevažaju drugi objekti, ali slabije radi velikih taksa. Iza svjetskog rata, kada se automobilizam razvio, nema pazarnog dana da ne idu splitski mesari u Kupresu da kupe blago. Tako Kupres danas gravitira k Splitu za 50% ostalo Bugojnu i Travniku.

Uz Kupres važan je Glamoč. Njemu gravitiraju 54 sela u polju, iz kojih dođe svaki dan 20—50 osoba. Pazar je u subotu, a tada dođe svijeta iz okolice do 600 ljudi. Mjesto djelomično gravitira Drvaru, ili bolje stanici Kaldrmi, između Drvara i Grahova, ali 50% ide k Splitu. Tamo prodaju blago, vunu, sir i sijeno. Obično je svake subote na pazaru do 3000 glava malog zuba. Postoji svakodnevni saobraćaj između Sinja i Glamoča poštanskim automobilom, kojim putuje u Split 2—4 osobe. Iz Splita dođe svake subote 6—10 trgovaca da kupe blago.

Između Kupreškog i Glamočkog polja nalaze se još dva manja sela: Vukovsko i Ravno Polje, koje gospodarski potpuno gravitiraju Kupresu i Glamoču (vidi knjigu: Bora Z. Milojević: Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko polje. Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 13. S. A. N., Beograd 1925.).

Dva niža i bliža polja Dalmaciji jesu Livanjsko i Duvanjsko.

Istočno od Livna je Duvno, komu gravitiraju oko 40 sela, iz kojih svaki dan dolazi 300—400 ljudi. Pazarni je dan u ponedjeljak. Tada dođe 1000 do 2000 ljudi, od ovih dolazi u Split od 2—5 osoba. Oni dolaze kolima ili konjima u trgovačke poslove i trebaju 16—20 sati vožnje. Duvno gravitira Splitu 20%, Mostaru 20%, Imotskom 40%, a Makarskoj 20%.

Livnu gravitiraju 32 sela, iz kojih dolazi svaki dan u Livno do 200 ljudi, a srijedom, kad je pazar 1000—1500 duša. Od njih ide svaki dan u Split do 80 ljudi. Oni idu da kupe kolonijalija i trgovačke proizvode, a prodaju i svoje: blago, voće, drvo i pokatkad žito. Livno gravitira Splitu sa 90%. Saobraćaj osobni vrše autobusi, koji imaju za polaznu točku Sinj, a saobraćaj robe vrše kola i karavane konja, blago pak tjeraju goniči pješice.

Livno izvozi u Dalmaciju preko 100 vagona sijena na godinu, stoke pak: do 10.000 goveda, 1000 konja, 25.000 sitne stoke. K tomu 25 vagona vune i 100.000 sirovih koža. Livanjski je sir poznat radi svoje kvalitete, te ga se izvozi na godinu do 5 vagona.

Stjecišta Kupresa, Glamoča, Duvna, Šujice i Grahova je Livno. Tu dolazi blago u veće na pazar da opet krene za Dalmaciju. Otale se dijeli trgovina cerealija i kolonijalije što dolazi iz Splita za spomenute ogranke, tako da je Livno veoma važan trgovački centrom za ovu okolinu i za Split. Otale zato ide svaki dan najviše ljudi za Split. U Bosni dakle ide gravitacijska međa Splita od Kupresa dolinom Šujice, podno Vran planine i Čvrsnice na Imotski, te zauzevši Posušje u Hercegovini, gdje se gravitacija lomi prema Mostaru, političkom međom Dalmacije i Hercegovine, dolazi na Vrgorac.

Vrgorc u iz Hercegovine gravitiraju ova sela: Orovlje, Šipovača, Klobuk, Donje Kašće, Drinovci, Vašarovići, Vojnići, Crveni Grm, Prolog,

Veljaci i Vitina. Od općine njegove gravitiraju mu ova sela: Struge, Nova Sela, Borovci, Podravnica, Crni Vir, Pasičina, Župa, Rašćane i Slivno. Iz ovih sela dolazi svaki dan u Vrgorac do 60 osoba. Pazarni je dan u subotu. Tada dođe i do 2000 osoba. Vrgorac gravitira najviše Metkoviću (od njega je udaljen 36 km), pa Makarskoj (udaljen 48 km), Splitu (udaljen 105 km). U Split ide svaki dan iz Vrgorca i njegove okoline 5 osoba i to obično u trgovačkom, sudbenom i zdravstvenom poslu. Prevozna su sredstva poštanski i privatni automobili ili parobrod preko Metkovića. Gospodarski gravitira Splitu i Metković sa svoje dvije općine (Opuzen, Metković), zatim iz Hercegovine sela: Gabela, Dračevo, Doljani i Donje Hrasno, sve do Čapljine te ona polovica Stonskog Rata, koja gleda Neretvu. Okolina Metkovića donosi svoje poljske produkte, pa riba i ptica, dinja i lubenica, te dolazi s političkih i higijenskih razloga. Hercegovci donose drva, perad, jaja, marvu, a poluotočani dolaze u Metković na rad ili da kupe žito.

Iz ovih mjesta dolazi svaki dan 150—200 osoba i to većinom pješke ili konjima u Metković. Kola nijesu uobičajena. Lokalnih parobrodarskih pruga nema nego jedna sa Stonskog Rata, a automobilska je za Split poštanska. Sedmičnih pazarnih dana nema, već jednom na godinu, za Sv. Iliju (20. VII.). Tada dođe svijeta iz okoline od 1500—2000 osoba. Ljubuški ne gravitira Metkoviću, i ako mu je blizu, jer je politički od njega odijeljen, a nema ceste, koja ga spaja. Kada se izgradi ta cesta, koja je sada u radnji, sigurno će i Ljubuški gravitirati Metkoviću. Od ovog svijeta ide u Split svaki dan iz Metkovića i njegove okoline 5—8 osoba i to na sudbene rasprave, pa radi prodaje ribe, a Donja Neretva radi prodaje glavatog kupusa. Inače u tranzitu preko Metkovića dolazi iz Bosne te ide svaki dan brzom prugom 30—40 osoba u Split, autom 2—4 osobe. Metković u Dubrovnik ne gravitira ni za što drugo, nego za oblasne poslove. Splitu pak idu pored spomenutih, svi veći trgovci da kupuju kolonijalija te razna hranjiva sredstva.

Stonski Rat po gravitaciji bi se mogao razdijeliti ovako. Strana, koja gleda neretvanski kanal, gravitira Splitu, a koja gleda stonski Dubrovniku. Izuzetak čini općina Ston, koja potpuno gravitira Dubrovniku. Orebić gravitira potpuno Korčuli i Dubrovniku, Kuna za 80% Splitu, ostalo Dubrovniku; Janjina 50% Dubrovniku preko luke Trstenik, a 50% Splitu preko luke Drače. Skoro potpuno gravitira Splitu općina Trpanj sa svojih 4 sela, iz kojih svaki dan dođe u Trpanj oko 30 seljaka. Zimi manje, a ljeti više. U trgovačkom poslu, bankarskom, zdravstvenom ide svijeta svaki dan parobrodom 20—25 osoba i to nešta u Metković a nešta Makarsku, a 3 do 4 u Split. Pazara na poluotoku uopće nema ni sedmičnih ni godišnjih.

Ona sjeverozapadna polovica otoka Korčule, koja morfolozijski ima oblik korita, u komu je na kopnu najveće selo u Dalmaciji Blato, a pri moru Vela Luka — nomen et omen — gravitira Splitu, Blato i Vela Luka gravitiraju Splitu za 80%, ostalo Dubrovniku. Vela Luka je udaljena od Splita, idući na Hvar (Pelegrin, pa kroz splitska vrata) 75 km; od Vele Luke do Dubrovnika je 120 km. Uprav zato, što je Split bliži i veći centrum, Vela Luka s Blatom gravitira Splitu. Tamo nose svoje produkte, a posebice drvo, te se u Splitu može naći uvijek jedrenjača iz Vele Luke dapače jedan dio splitske luke zovu: Velaluški dio. Parobrod imaju skoro svaki dan za Split, ali se u jedan dan ne može poći iz Vele Luke u Split, obaviti posao i povratiti natrag. Svaki dan iz Vele Luke ide u Split 5—7 osoba, a brodovima 5—10 ljudi.

I ako dakle ova udaljena mjesta gravitiraju Splitu, ona ne šalju veliki broj svojih stanovnika svaki dan u Split. Ukupno proizlazi da ih svaki dan ide iz raznih krajeva te najudaljenije zone 100—150 ljudi. Ali budući da nemamo točnih podataka, koliko dode kola iz Zagore, kojima se prevoze putnici do Splita, a prometnih vozila, koji spajaju direktno Split sa Livnom, također nemamo, zato se ne može konstatirati čim se voze i u kolikom broju. Za Metković, Stonski Rat i Velu Luku možemo utvrditi preko parobroda, dok za jedrenjake nemamo te evidencije.

Pored ljudi, koji gravitiraju iz prve, druge i treće zone Splitu, iz raznih razloga. Splitu teže ljudi iz područja gravitacijske zone Šibenika i sjeverodalmatinskih otoka radi političkih razloga, te još iz cijele dubrovačke oblasti iz sudbenih razloga. Split je sijelo političke oblasti, koja se proteže izvan njegove gravitacijske zone do Krka, te sudbene, koja seže od Krka do Kotora. Ali gravitacija politička i sudbena, vrši se više aktima, manje lično preko osoba. Ona pomaže da podigne Split do većeg prestiža u primorju te ga stvara njegovom metropolom. Nju je vrijedno spomenuti uvažio je pak nijesam, jer je za antropogeografsku i gospodarsku gravitaciju neznatna.

Daleko znatnija je gravitacija vrlo fluktuantnog elementa u Splitu, koji je stalan po broju.

V. Promet stranaca u Splitu.

Malo je država u Evropi, koje imaju tako lijepo razvedenu obalu, kao što je naša. Svojom razvedenom dužinom, brojem otoka i luka ne može da joj se uporedi nijedna obala na Sredozemnom moru. I pored te horizontalne razvedenosti, visoke gore kao Velebit, Biokovo, Orijen i Lovćen silazeći strmo s visina u dubine mora pojačavaju vertikalnim kontrastom njezinu ljepotu. Taj estetski moment igra veliku ulogu u prometu stranaca, jer ih on najviše privlači. U tim lukama je lijepih žala, zgodno eksponiranih prema jugu, gdje ljudi mogu da se kupaju i ljeti odmaraju. U većim pak lukama je mnogo historičkih znamenitosti, koje potenciraju njihovu važnost.

Geografski, higijenski i historički momenat na našoj obali jesu preduvjeti za razvitak prometa stranaca.

I otkad je početkom XX. vijeka nastupila moda, da skoro svak hoće ljeti nekamo da otputuje na odmor, na more ili u gore, i toj težnji su stala u službu razna prometna vozila, koja su jeftina, promet stranaca na našoj obali je znatno pojačan, te je ta grana privrede postala vrlo važna u ekonomiji u našem primorju. Antopogeografski je doprinijela stalnu cirkulaciju stanovništva, koja je vrlo labilna i fluktuantna, ali koja donosi gotov stalan priliv žiteljstva u stanovitim mjesecima iz najudaljenijih predjela bilo naše bilo stranih država.

Split sa svojim prirodnim ljepotama okoline i historičkim znamenitostima počevši od starorimskih u Solinu i Dioklecijanove palače, pa starohrvatskih, romanskih i recentnih, postao je vrlo atraktivna točka za strance, koji traže ove kvalitete na našoj obali. Split nije ljetovalište, ali je spojen ličkom željeznicom, kojom se najbrže može doći u veoma udaljene krajeve naše domovine i srednje Evrope, te je tranzitna točka za naša ljetovališta u srednje dalmatinskom i donekle južno-dalmatinskom primorju. Zato skoro ni u jedan grad primorja ne dolazi toliko stranaca iz navedenih razloga kao u Split. Otkad se vodila statistika prometa stranaca u Splitu, ona nam pokazuje ove brojke. Strancem brojimo onog putnika, koji se najmanje 2 dana zadrži u

Splitu. Statistika je napravljena po podacima, koje su općini dali hoteli i svratišta grada (na kraju je rasprave specificirana tabela):

1905.	17.966	1917.	27.675
1906.	18.152	1918. do 8. IV.	6.344
1907.	18.404	1919.	34.253
1908.	26.892	1920.	29.711
1909.	26.562	1921.	32.218
1910.	39.135	1922.	30.470
1911.	40.734	1923.	27.282
1912.	40.029	1924.	26.011
1913.	41.195	1925.	34.764
1914.	39.451	1926.	28.179
1915.	30.086	1927.	28.374
1916.	34.311	1928.	29.829

Iz čitavog ovog niza godina, u kojima je zabilježen promet stranaca, proizlazi, da se u Splitu svake godine izmijeni prosječno do 30.000 stranaca, što bi značilo 82 čovjeka dnevno. Računamo li samo na mjesec sezone, kad naime ovi stranci dolaze ili prolaze kroz Split, i to od travnja do studenoga, tada su prosječno dnevno u Splitu 143 osobe. Dakako da ovaj broj kad dosegne dvostruku svoju veličinu, a katkad je manji, ali je uvijek važan za priliv žiteljstva u Splitu.

K tomu ovaj promet stranaca daje Splitu i kozmopolitsku važnost, jer nema dana, kada se pred lukom ili u samoj luci Splita u sezoni ne nalazi koji izletnički parobrod, a ulicama grada ne idu četiće Nijemaca, Čehoslovaka, Engleza, Franceza ili Amerikanaca.

Zaključak.

Teritorij, sa kojega stanovništvo gravitira Splitu, omeden je na kontinentu ovim crtama: od uvale Stupina kod šibenske Rogoznice na Docâ-Kotelje, Bliznu, Lepenicu kroz polovicu sela Suhog Doca pa po sredini sela Visoke, između Utorâ gornjih i donjih, na vrh Moseća, pa na Vrliku i vrh Dinare Troglav (1913 m), otale zaokružuje Livanjsko polje te preko Šator i Staretine planine ide na glamočko polje, otale ide Hrebljinom planinom na velika kupreška vrata (1484 m), zatim na Radušu planinu (1956 m), otale u Šujicu, rijeku ponornicu, i pod Vran planinu i Čvrsnicu na Posušje (selo u Hercegovini) pa na Imotski, zatim međom dalmatinsko-hercegovačkom na Vrgorac i Neretvu. Kod Neuma prelazi preko mora na stonski Rat ostavljajući polovicu poluotoka, koji gleda kanal Neretve, splitskoj gravitaciji, pa ide polovinom otoka Korčule. Pored ove kontinentske i poluotočne međe u gravitacijsku zonu Splita spada sve srednje dalmatinsko otočje, dakle: Ploča, Drvenik, Čiovo, Šolta, Brač, Hvar, Vis i polovica Korčule. Djelomično pak gravitiraju okružja Perkovića, Driša i Knina. Morfologijski taj teritorij nije jedinstven, već je podijeljen na nekoliko cjelina, koje za sebe sačinjavaju paralelno sad polje, a sad gore, sve pak položene u smjeru dinarske protege, dakle od sjevero-zapada prema jugo-istoku. Polja su ova: Kupreško i Glamočko, pa Livanjsko i Duvanjsko; Kninsko, Vrličko, Sinjsko i Imotsko, zatim dolazi visoka površ Dicma, Dugopolja i Muća, svipska, ugljansko-katunska i zadržarska površ te primorje. Ova polja rastavljaju planine: Hrebljinu i Cincar, Staretinu i Goliju; Dinaru, Troglav, Prolog i

Svibaču, Svilaju, Moseć, Mosor i Biokovu. Kao što postoji paralelizam gora i polja na kopnu, tako su kanali i otoci pred kopnom. Ako promatramo ovaj teren s obzirom na aps. visine, onda vidimo da je najviše kupreško polje (1100—1150 m), pa livanjsko (800 m), pa sinjsko (400 m), pa Klis (350 m) i Primorje, dakle da silazi u stepenicama k Splitu. Većina naselja pak na svim otocima je okrenuta prema sjeveru, dakle i prema Splitu (za 85%). Čitav ovaj kraj sastavljen je od vapnenca, pa zato nema na planinama vode, i otale pomanjkanje vegetacije, u poljima pak bosanskim brojne su ponornice rijeke, za koje se čini da gravitiraju više k jadranskomu nego crnomorskom slivu voda. U Dalmaciji se te vode sakupljaju u trima njezinim većim rijekama: Krki, Cetini i Neretvi.

Klimatski ovaj teritorij je također različan, jer dok je na Hvaru izraziti mediteranski klima, u Kupresu je kontinentalan. Radi vapnenasta tla, pomanjkanja vode i različenoga klime i flora je u ovim poljima drukčija. Tu nalazimo mediteransku, pontsku i subalpinsku vegetaciju, lišnatog stabalja i četinjača. Kulture tla, zanimanja ljudi i način života je drukčiji stoga na svakoj stepenici, koja se od mora ispinje u kopno ili se od njega udaljuje u more.

Politički je ovaj teritorij bio podijeljen u 4 oblasti: splitsku, dubrovačku, travničku i mostansku, u 13 kotara i 170 općina.

Specificiramo li ove brojeve, dobit ćemo da:

	površine km ²	stanovnika	na 1 km ²
I. Gravitacijska zona ima	376	37.972	100·9
II. „ „ „	2950	215.000	72·8
III. „ „ „	3026	87.650	28·9
Svega	6352 km ²	340.622	53·6

A ipak kolikogod bio ovaj teritorij morfološki, hidrografijski i klimatski različan, antropogeografijski je on u mnogočem jedinstven, jer na njemu postoji gravitacija žiteljstva svom najvećem centru, Splitu. Ta gravitacija nije na svim njegovim dijelovima jednako intenzivna, već je različna. Taj smo intenzitet odredili prema trima principima: 1. može li stanovnik okolice obavljati dužnosti u Splitu svaki dan i stanovati u njegovoj okolici; 2. može li u jedan dan stanovnik po potrebi poći iz svoga mjesta u Split obaviti posao u njemu, i povratiti se kući, te 3. stanovnik iz daljne okolice, koji gravitira Splitu, ne može u jedan dan krenuti iz kuće, obaviti posao u Splitu, te istog se dana na večer povratiti kući, već mu treba za taj posao dva ili više dana. Čitav teritorij obuhvata tri zone nejednaka oblika: Split je pak u njem dosta ekscentrično položen, jer mu Šibenik otimlje dobar dio gravitacije (vidi kartu!).

Najudaljeniji predjeli, koji gravitiraju Splitu jesu: zapadna Bosna, poriječje Neretve, Stonski Rat i Korčula, svi dakle što pripadaju stranim oblastima. Od ovih za 80% gravitiraju Splitu krajevi Bosne i Korčule, Neretve za 40%, ostalo Mostaru ili se sama opskrbljuju preko mora; stonski Rat za 50% pripada Splitu, ostalo Neretvi i Dubrovniku. Gravitacijska meda Splita ruši dakle u ovom predjelu mede travničke, mostarske i dubrovačke oblasti.

U zoni, koja se osniva na drugom principu, najviše gravitiraju Splitu za 100%. Sinj i Muć; Vrlika za 90%, Imotski za 80%, Zadravje i Makarska za 80%. ostali dio gravitacije ili ide preko Knina i Mostara, ili je samostalna

kao Makarska i Baška Voda. Gravitacijska meda Splita ruši onu dubrovačke oblasti kod Vrulje k Makarskoj. Drniš gravitira Splitu za 20%, a Knin za 15%. Šibenik je bliži ovim dvama centrima i on bi potpuno apsorbirao svojom gravitacijom Drniš i Knin, kad bi bio veći, ali ovako Split kao veći centrum daje veće mogućnosti trgovcima za kupovanje i prodavanje nego Šibenik. Bude li Split rastao, gravitacija će ovih dvaju centara k Splitu više rasti i obrnuto. Vrijedno je istaknuti, da se Knin razvija pomalo kao samostalni centrum, najveći u dalmatinskoj Zagori, jer je izvršno povezan željeznicom sa Zagrebom.*)

Gravitacijska zona osnovana na prvom principu, omeđuje najbližu okolinu Splita, njegova daljna predgrada, te označuje mede velikoga Splita, unutar kojih granice općina gube pomalo svoju važnost. Tip velikoga Splita je longitudinalan pored obale, a nije centralan kao Paris ili Beč. Taj oblik mu određuje teren.

Iz ovih triju gravitacijskih zona dode svaki dan u Split:

	najmanje	najviše	prosječno	
Iz III. zone	100	150	125	ljudi
„ II. „	500	1000	750	„
„ I. „	1160	2500	1850	„
Od prometa stranaca	80	200	140	„
Skupa	1840	3850	2845	ljudi

Minimum žiteljstva, koji dolazi u Split za najobičnijih a studenih dana iznosi oko 1500 osoba, a obični maksimum za pazarnih dana (u ponedjeljak i četvrtak) iznosi oko 4000 ljudi, za svečanih dana i pred svece, on iznosi 5—6000 ljudi. To je »ljudska« plima, koja dode kao val od 8—9 sati. Ona razbudi grad, odakle dolaze ljudi s parobroda, autobusa ili željeznice; po ulicama je grada najživlje oko 10½ sati kad uz ovo nadošlo žiteljstvo pridodu iz škole učenici te činovnici iz ureda na odmor da ručaju, zatim od 12—1 sati kad svršava škola i posao po uredima. Ulice su grada tijesne i ta struja žiteljstva, koja se giblje u raznim smjerovima te običajna njezina južnjačka vika daje osobito živu sliku gradu, kakovu nema nijedno naše primorsko naselje. Od 1—2 sata ispražnjava se grad i nastaje »ljudska« osjeka. Od tada pa do večeri je zatišje u gradu, osobito za ljetnje vrućine. A kad sunce počinje da zalazi te svršava popodnevni rad u dućanima, školama i uredima, ispražnjuje se zadnji ostatak žiteljstva iz okolice, iz teritorija velikog Splita. Tada bi imala da nastupi noćna tišina na ulicama, a jači život po kavanama i noćnim lokalima ko u sjevernim gradovima naše i stranih država. U Splitu nije tako. Kako veći dio godine prevladava u večer lijepo vrijeme. Ljudi iza završenog posla idu na šetnju. I ta šetnja žiteljstva, koji stalno borave u Splitu, odvije se zimi, u proljeću i jeseni na trgu, a ljeti na obali; ona traje do 10—11 sati, katkad ljeti duže; rijetko su kada do ponoći splitske ulice prazne. Split je veoma živ grad, a taj mu život povećaje plima žiteljstva, koje dolazi iz okolice. Split ima ljudi, koji u njemu stalno borave 39.508 (t. VIII. 1929.), a ovim pridošlim žiteljstvom ima 41—42.000 svaki dan. Ovaj prirast žiteljstva svaki dan za velegrad ne bi značio mnogo, dapače se u njemu jače ne bi ni zapazio, ali za Split, grad srednje veličine, znači mnogo. Ovaj pridošli broj žitelja lijepo je odjeven i giblje se više od

*) Navedene procenete saopćile su mi općine i privatnici iz tih naselja.

onih, koji stalno borave u Splitu, pa zato Split ima svečani izgled, u komu se vide ljudi iz raznih krajeva okoline. Tim se kampanilizam pojačava. Za to se vrlo lako nađe bodula uz bosanca i našeg zagorca uz primorca. Tu se čuju razni dialekti, vide se raznolike nošnje i manire; osobito na pazaru. Razni su uzroci ovoj cirkulaciji žiteljstva: prosvjetni, politički, zdravstveni, ali osobito gospodarski. Ovdje ću pokušat da nabacim te uzroke.

Ako pogledamo gospodarstvo ovog gravitacijskog teritorija Splita vidjet ćemo, da on izvažava odnosno uvažava razne objekte. Baš za to i nastaje izmjena gospodarskih dobara među njegovim zonama.

Bosanski dio gravitacijskog teritorija daje najviše blago i to, cirkulira preko pazara, među kojima postoji neka stalna veza ovim redom. U Duvnu se kupi blago iz okolice te ga prodaju trgovcima većinom iz Splita svakog ponedjeljka na pazaru; u Glamoču pak svake subote, u Kupresu svakog ponedjeljka. Što ga ovdje ne prodadu gone ga većinom u Livno, gdje je veliki stočni pazar u srijedu. Iz Duvna ga dijelom gone u Imotski, gdje je pazar u srijedu. Što ga ne prodadu u Livnu, gone ga na pazar u subotu u Sinj ili Knin. Isto tako iz Hercegovine gone blago u Imotski na pazar od srijede. Što tu ne prodadu gone u Zadvarje na pazar od petka, a što opet tu ne prodadu gone ga na pazar u Sinj od subote ili u Omiš od subote, ali tamo manje. Manji su pazari još Trilja u srijedu i Vrlike u četvrtak, najjači su pak u Livnu u srijedu, u Zadvarju u petak, te u subotu u Sinju i nešto slabiji u Kninu. Na svim ovim pazarima je dva dijela bosanskog blaga, a jedan dio dalmatinskog. Postoje još sedmični marveni pazari izvan ovog gravitacijskog teritorija Splita, u sjevernoj Dalmaciji, kao u nedjelju u Kistanju, kamo ide blago što se ne proda, u subotu u Kninu i onaj u Obrovcu, koji apsorbira blago Like, ali taj ne spada u našu interesnu zonu. Pored ovih sedmičnih marvinskih pazara postoje još redoviti godišnji, kamo narod ide da proda blago. Tako je velik u Livnu za Malu Gospu 8. IX.; u Kninu 15. VI., 2. VIII. i 14. X.; u Drnišu 15. VI., 28. VIII., 21. IX. i 21. XI.; u Sinju 2. VIII. i 15. VIII.; u Trilju 16. VII., 28. i 29. IX.; u Solinu 7. i 8. IX.; u Zadvarju 15. VI. te 25 i 24. VIII.; u Kaštel Starom Biranj 29. VIII., Ružarica (prva nedjelja oktobra), u Trogiru 15. VI., 2. VIII., 14. XI., 21. XII. Trogirski pazari osobito su vrijedni spomena poradi sira, buhača, vune i badema, posebice ovih dvaju zadnjih; pored toga u manjim mjestima ih je nekoliko. Pazari se godišnji giblju između marta i novembra mjeseca u godini. U mjesecu martu su slabiji. Narod dolazi da kupi blago za rasplod, ako mu je zimsko propalo. U augustu 24. VIII. je velik pazar na Sv. Bartula u Zadvarju. Tada narod ima mnogo blaga za prodaju. Dne 8. IX. velik je pazar blaga, kopitara u Solinu pred jamatvu (berbu grožđa). Otočani trebaju »živo« (magarca, mazgu ili konja) za provoz svojih produkata iz polja do kuće. Zagorac mu ga nudi na pazaru Male Gospe u Solinu. Najveći pak marvinski sajam u godini je na Sv. Mihovila u Trilju 28. IX., kad primorci i otočani završe jamatvu te imaju novaca da kupe meso, koje će im služiti za hranu zimi, a Zagorac ne može da uzdrži sve blago preko zime, koje je ljeti imao, poradi pomanjkanja hrane, onda se odlučuju na prodaju velikog dijela blaga. Ta izmjena nastaje u Trilju. Godišnji dogon stoke godine 1927. bio je na ovim pazarima ovoliki: U Imotskom srezu 184 kopitara, 6488 goveda, 200 teladi, 12.925 glava sitne stoke i 5757 svinja; u srezu Knin 2075 kopitara, 10.872 goveda, 3144 teladi, 51.857 glava sitne stoke i 9485 svinja; u srezu Sinj 2958 kopitara, 15.459 goveda, 2565 teladi, 72.229 sitne stoke i 9652 svinje; u srezu Split 1502 kopitara, 11.454 goveda,

1350, 68.069 sitne stoke i 1205 svinja; u srezu Šibenik 103 kopitara, 2054 goveda, 80 teladi 12.351 sitne stoke i 1205 svinja. Od ove stoke sa pazara Sinj, Zadvarje, Trilj, te Imotski mnogo se izvozi preko Splita većinom u Italiju. Godine 1927. izvezlo se preko Splita 294 kopitara, 2000 goveda, 4703 sitne stoke i 207 svinja. Sa spomenutih pazara dalmatinskih i bosanskih kupovalo se meso, te se za Split godišnje zakolje od prilike 8000 goveda, 6000 teladi, 100.000 sitne stoke i 5000 svinja.

Tijekom rasprave isticali smo pazarne dane u centrima okolice Splita, jer se tada u njima najviše aglomerira žiteljstva i to poradi prodaje blaga. Ti se pazari drže u Bosni, ali su oni slabiji nego u Dalmatinskoj Zagori. Primorac, koji nema mesa, ide do polovice puta k Bosancu da ga kupi, a ovaj opet ide iz kuće do polovice puta primorcu da mu ga proda. Za to u pravcu Knin—Sinj—Trilj—Zadvarje—Imotski najjači su marvinski pazari. Na otocima uopće nema pazara sedmičnih i godišnjih, jer nema prodaje marve; na primorju su pak veoma slabi.

Pored marve izvozi se sa gravitacijskog teritorija Bosne još sijena i voća, ali manje. Od tamo dolazi 300—400 radnika u primorje da po tvornicama nađe zarade.

Druga gospodarska zona u gravitacijskom teritoriju Splita jesu okoljski krajevi Knina i Drniša, Sinja te Imotskoga. Oni su najbogatiji poljoprivrednim objektima i rudama. Produciraju: sijeno, žito, voće i kupus, a osobito duhan. Godine 1928. bio je ondje posaden ovoliki broj strukova

duhana:	Imotski	11.000.000	Metković	2.350.000
	Vrgorac	2.700.000	Sinj	2.000.000
	Drniš	800.000	Trogir	5.000.000

Berba je pak dala 300.000 kg duhana. Ovaj duhan izvoze van splitskoga gravitacijskoga teritorija, isto kao i rude.

Rude su pak na tektonskim rasjedima polja došle bliže površini, ili su se sedimentirale na pristrancima polja. Zato nalazimo lignita u Siveriću, beauxita u Drnišu, sadre kod Sinja, uglja kod Rude, asfalta kod Vrgorca i glinenih naplavina kod Sinja. Po toj zoni najveća je izmjena blaga i produkcija spomenutih dobara.

Treća je zona ona visoke površi krša, koja se pruža od trogirске Zagore pa ide na Lećevicu, kroz Muć, Moseć i Svilaju pa od Dicma do Klisa preko gornjih Poljica na svipsku terasu (koja se daje označiti glavnim mjestima: Grab, Tijarica, Ržano, Dobranje, Svib, Mrmljavci, Studenci i Ričice), te na ugljansko-katunsku (koja zahvaća od Čaporica preko Ugljana, Biorina, Čiste, Lovreća i Novih Sela, Blata, Kreševa, Katuna, Orlja, žeževice, Medova Doca, Zagvozda, Krstatica i kozičkih Poljica, te od Kljenovca do Vrgorca i sjeverna podnožja Biokove), napokon na zadvarsku, koja se proteže od Katuna do Zadvarja, Seoca i do Gata. Ovaj kraj visokoga krša u gospodarstvu je najpasivniji. Tu je tek mala produkcija kamena kod Muća, žita ima veoma malo, tek za četvrtinu godine, šume i ostalih poljoprivrednih objekata malo, nešto živine za kućnu potrebu. On Splitu daje peradi i peradarskih produkata (jaja se u Splitu potroši godišnje do 600.000 komada) i divljači. Budući da taj kraj ne može prehraniti ljude oni su tu veoma siromašni pa moraju da idu u svijet trbuhom za kruhom, osobito kao radnici na primorje ili u strani svijet. Tako iz općine Muća dolazi u okolicu Splita redovno 300 radnika, iz Lećevice 300—400, iz Sinja do 1000 iz Trilja 300—400, iz Studenaca, Lovreća

i Ciste idu u kućarce («Galanteri») do 500; veliki broj iz Zagvozda, Medova Doca u zidare po našoj državi, a od Turije pa do Vrgorca u iseljenike van naše države, osobito u Australiju i Novi Zealand.

Četvrta gospodarska zona ovog gravitacijskog teritorija Splita je primorje. Ovaj predio daje mnogo vina, ulja, suhih višanja (do 150 vagona godišnje), smokava, povrća i voća; pored toga: kamena (u Segetu) pa sirove tupine do 50.000 vagona, te u 5 tvornica daje 80.000 vagona cementa i 5000 vagona umjetnog škriljavca »salonita«. Na primorju se izrabljuje električna snaga vodopada Gubavice, i to 40.000 konjskih sila. Osobito ide velik njezin dio potrošnje u tvornici cijanokarbida na Dugom Ratu kod Omiša. U Primorju nastaje glavna izmjena dobara i velika konzumpcija radi najveće aglomeracije žiteljstva.

Peta gospodarska zona gravitacijskoga teritorija Splita je srednjo-dalmatinsko otočje. Ono producira vapno i kamen na Braču, Korčuli i Hvaru, ali najviše vina. Sa primorjem daje do 90.000 hl vina godišnje, dakle tri petine čitave naše produkcije; buhača do 180 vagona, mirodijskoga bilja do 150 vagona, ulja 4—500 vagona. Važna je produkcija riba. Od 27 tvornica riba, što postoje na Primorju 22 su u ovom području, koje produciraju godišnje od 10—15 milina kutija razne ribe. Budući da je vino podbacilo u rodu i cijeni, maslina pak ne rodi svake godine, buhač propada, stanovništvo otoka bi potpuno izglednjelo, kad ne bi imali svoje iseljenike u stranom svijetu, najviše u Americi. Tako ih je sa otoka (statistika od godine 1927.):

Čiova	327	Brača	7.955
Drvenika	240	Hvara	7.659
Visa	6.500	Korčule	4.615
Šolte	785	Svega	<u>28.059.</u>

Statistiku sam iseljenika sa srednjo-dalmatinskih otoka napravio sam po svim mjestima, zato je imam točnu, dok je za druga mjesta manjkava.

Pogledamo li ovih pet zona, koje imaju različni gospodarski karakter, vidjet ćemo, da one za život neophodno trebaju izmjenu svojih glavnih gospodarskih dobara. Otoci i primorje nemaju uopće mesa za ishranu, pa ga moraju kupovati u dalmatinskoj Zagori i Bosni; Bosna i dalmatinska Zagora nemaju vina ni ulja, pa ih moraju kupovati kod primoraca i otočana. Primorje je najjači industrijski pojas pa treba radnika iz Zagore; k tomu ima najveću aglomeraciju žiteljstva, tako da je konzumpcija ovih dobara ondje najveća, posebice u Splitu. Ali čitav ovaj kraj treba kolonijalija (kava, šećer, papar, riža; pak petroulje i sol), zatim manufakture i alata. Žita pak otočje i primorje treba da kupuju svu količinu, dalmatinsko Zagorje nešto manje, a Bosna najmanje. Svega se uvažava žita u ovaj kraj do 5.000 vagona godišnje. Čitav ovaj gravitacijski teritorij kupuje u Splitu žito, brašno i kolonijalija pa djelomično manufakturu i alat. Stanovništvo ide u Split bilo da u njemu kupi potrebna doba, bilo da izmijeni svoje vlastite produkte, bilo da proda svoje plodove, koje će konsumirati sam grad, bilo da ih preda tranzitu iz Zagore preko mora ili otoka i primorja željeznicom u unutrašnjost države. Ako je svaki grad odraz gospodarske moći svoje gravitacijske zone, porast, važnost i gibanje žiteljstva u Splitu je odraz njegove najjače gospodarske gravitacije sa spomenutog teritorija. Dok je Zagreb ogromno skladište strane robe, posebice tvorničkih proizvoda, za čitavu Jugoslaviju, Split je jedan od onih središta, koje tu robu prima iz Zagreba en-gros pa je detaljno prodaje trgovcima susjednih, malih naselja.

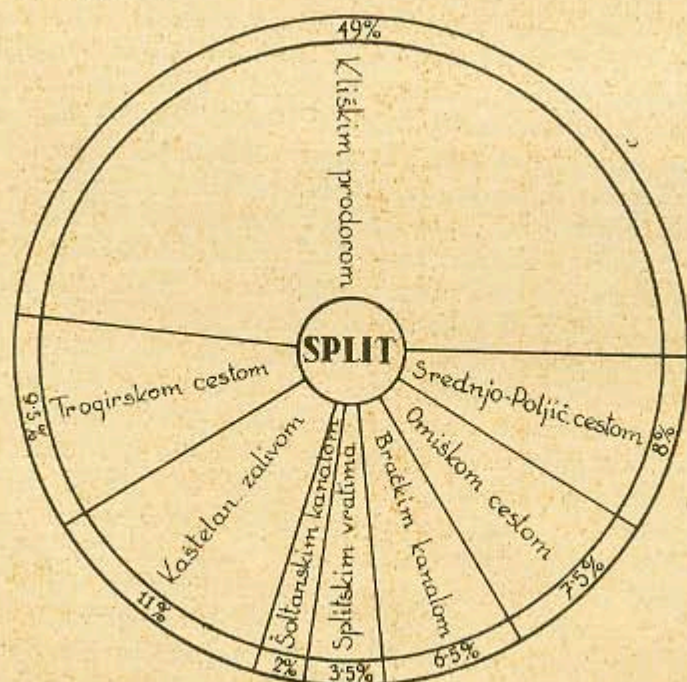
Pored gospodarskih razloga djeca idu iz ove okolice većinom u srednje škole Splita, a roditelji idu radi djece. I zato od svih naselja čitavog primorja Split ima najviše srednjih škola, njih 6 i veće učilište katoličke teologije.

Poradi zdravstvenih razloga ide u Split veliki broj ljudi specijalistima i liječnicima na pregled, a u državnu bolnicu gravitira čitav ovaj kraj, da pače ih ima iz cijele Dalmacije i ako je bolnica i malena a broj postelja veoma ograničen. Interesantna je statistika bolnice. Donašam je samo od 1. januara do 1. IX. 1929., odakle se vidi broj bolesnika iz ovih krajeva:

Iz Korčule	11	Iz Metkovića	2
„ Blata	15	„ Opuzena	6
„ Veleluke	4	„ Vrgorca	8
„ Trpnja	1	„ Gradca	5
„ Orebića	5	„ Makarske	46
„ Kune	17	„ Oklaja	49
„ Janjine	1	„ Drniša	55

ostale predjele središnje Dalmacije, kopnene i otočne, ne navodim, jer bi nas predugo navelo. Tek periferne hoću da istaknem, da se vidi gravitacija njezina Splitu.

Iz religioznih, političkih i sudbenih razloga, žiteljstvo manje gravitira Splitu nego iz spomenutih. A sve ovo žiteljstvo, koje s raznih razloga ide u Split, dolazi s pomoću vozila, koje smo već naveli. Osobito je djelovalo na pojačanje gravitacije žiteljstva Splita uvođenje autobusa godine 1928. Taj je autobusni promet silno ojačao 1929. uvadanjem novih pruga, a kad bi se Bosna još jače povezala Splitu, gravitacija bi žiteljstva još porasla. Sav taj promet bilo osoba, bilo gospodarskih dobara, bilo prometnih vozila cirkulira u glavnom preko četiri ceste i dvije željeznice s kopna i preko četiri kanala s mora (vidi nacrt!).

Promet žitelja i vozila u % po različnim putevima k Splitu

Ali pored ove gravitacije žiteljstva iz okoline, koje dolazi i odlazi, Split ima još one žitelje, koji su se iz okoline preselili i stalno borave u njemu. Ta stalnost došljaka označuje Split kao grad, u kojemu su predstavnici cijelog primorja i svih oblasti kraljevine. Taj priliv primoraca je i od gospodarske koristi gradu. Pored ovih žitelja, koji stalno borave u Splitu, postoji još i »promet stranaca«, koji daje Splitu kozmopolitski karakter i donosi mu gospodarske koristi.

Ako ovaj gravitacijski teritorij Splita uzmemo kao jednu cjelinu, onda on graniči ovim susjednim gravitacijskim teritorijima: Šibenika, Gospića, Travnika, Bugojna, Mostara i Dubrovnika, gradovima dakle, koji imaju teritorij daleko manji po površini i slabiji po gravitacijskoj snazi nego on. Dapače poredimo li gravitacijska središta i njihove teritorije na našem primorju, kao Sušaka, Senja, Obrovca, Biograda, Šibenika, Dubrovnika i Kotora vidjet ćemo, da su oni daleko slabiji od Splita, jer se niti po položaju, niti po veličini teritorija niti po gravitacijskoj niti po gospodarskoj i antropogeografskoj snazi ne mogu s njim da mjere.

Anomalija je poradi toga, kad na ovom splitskom teritoriju, na kojemu postoji zakon gravitacije, koji je iz prirodnih potreba stvoren iskustvom naroda od vijekova, postoje međe 4 oblasti: splitske, travničke, dubrovačke i mostarske. Te međe nametnute iz političkih diktata samo škode trgovcima u prevozu, narodu u prodaji dobara te vlasti u upravi. Trgovci i upravnici znaju pričati u pojedinim slučajevima kako škode takse, zabrane, različiti kriteriji i upravi u provođenju zakona na ovom jedinstvenom teritoriju. Kriterij gravitacije imao bi da pobijedi pred ovim političkim, neprirodnim i nametnutim.

Anomalija je kada se stvaraju općine iz samo historičkih principa a ne obazire se na potrebe i diktate sadašnjice, kao što je bilo sa poljičkom općinom godine 1912. Stari »Campus Salonitanus«, od Omiša do Trogira je veliki Split, jer kao što ljudi po velikim gradovima obitavaju na njegovoj periferiji, u raznim četvrtima i kotarevima, a idu svaki dan u središnji prvi kotar da tu rade, jer je tu najveći promet i trgovina, vlast i škole, tako i sa ovog teritorija ide svijet u Split da obavlja dužnosti. Ta gravitacija nije još tako snažna, da bi ona imala da izazove još potrebu stvaranja jedne općine u međama staroga »Campus Salonitanus«, ali je već usmjerena u tom pravcu raznim ugovorima i nema sumnje, da će doći jedamput potreba, da se riješi tako taj problem. Moguće ovaj će se teritorij velikog Splita produžiti na bliže otoke sjeverne obale Brača i Šolte, budu li se udesile brže i češće parobrodarske lokalne pruge prema Splitu. Moguće je da će uskoro i Muć ući u ovu zonu velikog Splita, pojača li se autobusni redoviti promet; moguće je da će sela podno Mosora: Kučine, Sitno, Mravince, Žrnovnica i Kamen još jače gravitirati Splitu i postati kulturnija, budu li povezana boljim cestama. U opće o popravku cesta na kontinentu unutar ove gravitacijske zone zavisit će pojačanje autobusnog prometa, a o njegovom pojačanju zavisiti će intenzitet gravitacije Splitu, jer nisu velike udaljenosti od njega do skrajnih točaka ovog teritorija. Od Splita do Kupresa je daljina nekih 100 km, do Metkovića je 110 km, do Blata na Korčuli 150 km.

Anomalija je kad nadležni faktori ne vide važnost položaja teritorija, i jačinu ove gravitacije Splitu pa favoriziraju druge gradove i govore o gotovo nepristupačnim krajevima i o izgradnji luke i željeznice na more.

Split moraju spojiti željeznicom sa Bosnom. Već je bosanski sabor odlučio, da se izgradi pruga Bugojno—Sinj. Pruga je bila trasirana, te su počeli bušiti tunele u Kupresu i na dnu Duvanjskog polja. Međutim je svjetski rat prekinuo ove radove. Problem gravitacije Splitu bit će uvelike riješen produže li gradnju ove željeznice. Krajevi, kojima prolazi trasirana pruga Bugojno—Sinj bogati su šumom, rudama i stočarstvom. Koliko bi se unapredile sve grane naše poljoprivrede te industrije ovom prugom vidi se već iz navedene statistike. Što se tiče ruda spomenut ćemo samo već jedan istraženi kraj. To je rudokop uglja »Tušnica«, koji sada daje dnevno 60 metr. centi ako bi mogao davati i do 500 vagona kroz 100 godina prvorazrednog uglja sa 6000 kalorija. Inače taj kraj ima na mnogo mjesta uglja i lignita. Cementnog lapora je također veoma mnogo, ako čitavu produkciju tvornice u Livnu i izrabljuje samo okolica. Uz lator je mnogo gipsa i kremenog pijeska. Također se izvozi i građevnog drveta do 10.000 m³. Ta pruga bi donijela osobiti cvat u drvenoj industriji. Koprivnica bi se izrabila, a »Ugar« bi mogao kraćim putem izvoziti drvo na more. Ova bi pruga povezala tranzversalno veća središta od Bugojna pa sve do Splita.

Priroda je odredila, da gravitacijski teritorij Splita bude najvažniji i najveći na našoj obali. Uklone li državni faktori ove anomalije, koje su postavili ovom prirodnom zakonu gravitacije oko Splita, pregnu li da poslušaju diktat te prirode i pristupe li rješenju problema, koje nameće sadašnja potreba vremena, Split će postati pomorski centum ne samo važan za našu državu, već za čitav Jadran, Balkan i Sredozemno more.

Split, dne 15. rujna 1929.

La gravitation de la population vers Split. Vers chaque ville gravite autant l'individu qu'une famille ou un peuple. Cette gravitation n'a pas partout la même intensité; au contraire elle diffère suivant les conditions géographiques. En la fixant, on en reconnaît l'importance d'une ville.

Je me suis occupé d'examiner quels sont les environs de Split les plus et les moins proches et les plus éloignés et combien de monde à peu près vient à Split tous les jours d'un ou d'autres de ces endroits. Il est difficile l'établir la gravitation du peuple des environs vers Split dans l'histoire, puisque les données nous en manquent, mais généralement on peut dire qu'elle était considérable à l'époque romaine, aux temps de la floraison de Solin et ensuite de Split. Au moyen age son intensité variait et dans notre époque elle est le plus intense, maintenant, après la guerre mondiale. J'ai constaté cette gravitation à la base de données statistiques non seulement sur la fréquence journalière des personnes mais encore sur la quantité et sur les espèces des marchandises. J'ai divisé l'étude du problème en cinq parties:

1. J'ai dû en premier lieu répondre à la question, parmi ceux qui habitent Split en ce moment, quel est le nombre de ceux qui y sont nés et qui y demeurent et quel est celui des immigrés.

2. La gravitation de la population, qui habite le territoire n'appartenant pas à la ville, mais qui y vient tous les jours pour faire son service, est plus faible; à côté de ceux qui y viennent tous les jours des environs de la ville, il y en a qui y viennent simplement de temps en temps. Ce territoire comprend tous les quartiers de Split. Sur celui-ci se développe la grande ville de Split.

3. Elle est plus faible la gravitation des habitants de ce territoire autour de Split, d'où les personnes ne viennent pas en ville tous les jours, de service, mais qui y viennent parfois poussés par des différentes nécessités. Ils peuvent en un jour aller à Split, y finir leurs affaires et rentrer chez eux.

4. Le plus faible est le gravitation des habitants de ce territoire gravitant vers Split, lesques n'ont pas des moyens réguliers de transport pour pouvoir, dans la même journée, aller à Split et rentrer chez eux en ayant terminé leurs affaires, mais qui doivent y employer plusieurs jours.

5. Fluctuelle j'appellerai la gravitation de ces habitants qui, — exclus le mentionné territoire de gravitation, que nous avons partagé en trois zones, — viennent à Split de différentes parties soit de notre Etat, soit des Etats étrangers, pour des différentes raisons historiques, géographiques, artistiques, archéologiques, touristiques ou commerciales et qui n'y demeurent pas plus longtemps, s'en vont bientôt. A ceux-ci généralement on applique le concept: le mouvement des étrangers.

En vertu de ces principes, nous pouvons aborder l'observation détaillée du problème. Afin d'exposer avec plus de clarté, j'ai fait des diagrammes, comme aussi des cartes avec des lignes isogravitantes autour de Split.

I. Split comme centre de gravitation. Chaque ville, où le nombre des éléments autochtones prévaut le nombre des éléments allochtones, donne preuve d'une faible attraction et il a par conséquent moins d'importance que celle où le nombre des éléments autochtones est plus petit. Il est important d'affirmer d'abord l'augmentation de la population à Split pendant ces dernières 70 années, pour mieux comprendre l'importance de la gravitation dans notre proche passé et dans l'époque présente.

Split avait:	en: 1857	—	10.587	habitants
	.. 1890	—	15.707	..
	.. 1900	—	18.547	..
	.. 1910	—	21.407	..
	.. 1920	—	25.057	..
	.. 1928 (I. V.)		33.785	..
	.. 1929 (I. X.)		40.538	..

Il est évident de ces numéros que l'augmentation de la population de l'année 1857 à l'année 1910 était tout à fait normale (ca. 250 annuellement) et de 1910 à 1920 elle a augmenté considérablement, tandis que depuis 1920 elle augmente très rapidement. Si nous examinons les causes pourquoi Split a si considérablement grandi pendant ces dernières vingt années, nous constaterons deux faits importants qui ont eu comme conséquence l'augmentation de la population.

1. Avec la chute de la monarchie Austro-Hongroise il a été détruit l'ancien équilibre des forces sur l'Adriatique à l'Italie ayant appartenu Gorica, Trst (Trieste), Istrie, Rijeka (Fiume), Zadar (Zara) et Lastovo. Après la fixation des limites, la population croate a commencé en partie à se retirer surtout de Zadar, Trst et Rijeka et à venir dans son Etat national. De là une plus grande affluence de la population vers Split.

2. En 1925 Split a été enfin joint à Zagreb par le chemin de fer. Alors augmente le mouvement et le commerce et avec cela la population. Split donc, pour ces deux raisons a beaucoup grandi et le nombre des éléments autochtones dans la ville a diminué, tandis que celui des immigrants a accru.

Afin qu'on voie le rapport entre ces deux éléments à Split, j'ai analysé le nombre des habitants d'après leur naissance. Pour le 1-er mai 1928 Split avait alors 35.785 habitants desquels 22.556 nés à Split (63.03%). Les immigrés sont la plupart de la région de Split ou de Dubrovnik. Le nombre des citoyens étrangers s'élève à 2010 (5.62%) parmi lesquels 1184 Italiens (3.30%). Des habitants du littoral il y en avait — d'après les régions: de celle de Split 7.210, de celle Dubrovnik 1001, de celle de la Zeta 459, de celle de la Primorsko-Krajiška 298. Le nombre des éléments autochtones à Split est donc plus considérable que celui des immigrés, mais peu s'en faut qu'ils s'égalent.

A la base de cete statistique nous pouvons conclure:

1. Split est le centre de la population de tout notre littoral, — centre ou il y a des représentants de toutes les grandes et les petites localités. Ces représentants constituent des sociétés. Ces sociétés ont pour Split une grande importance, parce que bien de leurs membres vendent de différents objets économiques à leurs compatriotes à Split où ils les achètent pour les envoyer brevi-manu dans leur pays. En outre, en des différentes affaires ils sont comme leurs consuls. L'action des membres de ces sociétés est presque invisible. Cependant, dans certains jours de l'année elle prend un caractère solennel; c'est à la fête du patron de leur pays. Cette fête a le caractère religieux et caritatif.

2. Le campanilisme des éléments immigrés a rompu la compacité de la population autochtone de la ville de Split et a formé de cette ville une mosaïque du point de vue dialectologique. A Split donc il y a des représentants de tout le littoral et il en est l'unique métropole. Il n'est pas de même dans les autres villes de notre littoral, le nombre des éléments autochtones étant généralement inférieur à celui des immigrés.

3. Le nombre des habitants de Split, immigrés de l'intérieur de la Yougoslavie, est moins grand et ne se signale pas, mais leurs nombres remplissent plusieurs fois la même fonction que ceux du littoral. Le nombre des citoyens étrangers est minime et ils passent presque inaperçus. Cela se rapporte aussi aux Italiens bien qu'ils affirment, pour des raisons politiques, d'être plus nombreux qu'ils ne le sont.

II. Split comme centre de gravitation des environs plus proches. Comme dans les grandes villes, il y a des personnes qui demeurent très loin à la périphérie et viennent journellement dans le centre ayant leur fonction, c'est ainsi que Split a des habitants qui pour les mêmes raisons viennent journellement des environs en ville. A côté de ce nombre fixe il y en a encore du même territoire qui ne viennent pas de service, mais de temps en temps lorsque le besoin les y contraint. Le territoire le plus proche, duquel tous les jours vient en ville un nombre fixe ou pas fixe de personnes, est le banlieue de Split et forme de fait la grande ville de Split, bien que «de lege» ne le soit pas encore proclamée. Cette banlieue de Split et ses plus proches environs, je les ai établis en vertu du principe de gravitation et je les ai présentés aussi cartographiquement. Elle comprend le territoire de Trogir à Omiš, de Suhi Dolac à Diemo. Il s'y trouve, outre que Split, 33 villages. De ces villages dans l'année 1928 venaient à Split tous les jours de service: 261 étudiant, 128 artisans, 303 laitières, 31 employés et fonctionnaires publics. Le nombre de ceux qui n'y venaient pas régulièrement, dans l'année 1928 était minimum 440 et maximum 1769 par jour; nombre moyen 1106.

D'après cela, la moyenne des personnes qui venaient chaque jour à Split de ces proches environs était 2000. Il y avait plusieurs raisons qui les y conduisaient; pour les stables, c'est leur profession, pour les instables ce sont surtout des raisons économiques et sanitaires. Cette population affluait à Split par des différents moyens de transport — par le train, l'autobus, le bateau, la voiture ou bien à pied. En 1928 circulaient journellement des environs à Split — en allant et en arrivant — : 10 bateaux, 12 trains, 5 autobus (l'autobus de Solin à Split allait et revenait 66 fois par jour, de Trogir 12 fois, d'Omiš 6 fois, de Žrnovica 4 fois, de Muć 2 fois, de Sinj 4 fois). En 1929 les lignes d'autobus se sont augmentées considérablement (49 fois chaque jour), de façon que l'autobus a beaucoup contribué à la gravitation des habitants des environs vers Split. La population survenue d'à peu-près 2000 personnes par jour, produit une haute marée anthropique, laquelle dure habituellement jusqu'à l'après-midi et la vie dans les rues de Split s'anime. Ce plus proche territoire des environs de Split comprend 37.972 habitants. En sommant cette population avec celle de l'actuelle ville de Split, on obtient le nombre de 77.480 habitants. C'est le contour de l'effective grande ville de Split. Il y a beaucoup d'empêchements à sa réalisation légale, mais les nécessités forceront enfin la solution de ce problème dans cette direction. Split n'aura pas une forme centrale, mais longitudinale et comprendra un territoire unique à qui déjà les Romains ont donné un nom unique: campus salonitanus.

III. Split comme centre de gravitation de ses environs éloignés. Autour des contours de la grande ville de Split, la gravitation n'a pas cessé; elle est, au contraire, assez forte. Nous avons déterminé ces environs éloignés par ce principe: quand une personne peut, dans un jour, partir de son pays vers Split pour ses affaires et revenir le même jour chez soi. Autrefois, se fondant sur ce principe, les environs éloignés de Split étaient beaucoup plus petite de ceux d'aujourd'hui, quand les moyens de communication sont plus vites, plus nombreux, plus grands et plus stables. C'est la cause que la zone de gravitation de Split s'est beaucoup agrandie. Nous ne citons pas quelle est la gravitation quotidienne directe vers Split de chaque village, cette gravitation n'existant pas tous les jours. Elle est dirigée vers son centre le plus grand d'où, ou par lui, on offluit vers Split.

Par conséquent, je cite les centres plus considérables, ainsi que les villages qui gravitent vers eux, et le nombre moyen de ceux qui affluent à Split de ces environs.

De Perković	5— 6	personnes par jour
„ Drniš	9— 10	„ „ „
„ Knin	10— 12	„ „ „
„ Vrlika	6— 30	„ „ „
„ Lećevice	2— 40	„ „ „
„ Muć	50—100	„ „ „
„ Sinj	100—120	„ „ „
„ Trilj	15— 20	„ „ „
„ Zadvarje	7— 10	„ „ „
„ Imotski	30— 50	„ „ „

Au total: 234—398 personnes par jour.

Chaque jour 250—400 personnes arrivent à Split des environs éloignés de la terre ferme. Ces environs comprennent 3 arrondissements: Imotski, Sinj

et Knin: 11 communes avec 196.540 habitants (d'après la statistique de 1910). Il faut y soustraire une partie des habitants de Drniš, Promina et Knin qui gravitent vers Šibenik et nous voyons que les environs éloignés de la terre ferme de Split comptent environ 150.000 habitants.

Outre les environs éloignés de terre ferme, que nous avons déterminés par ce principe, il y a encore des environs littoraux et insulaires, d'où les habitants arrivent par bateaux des lignes locales:

des environs				
de Makarska	33	personnes	par	jour
„ Brač	110	„	„	„
„ Hvar	40	„	„	„
„ Vis	19	„	„	„
„ Šolta	41	„	„	„
„ Marina, Seget et Drvenik	20	„	„	„
	au total:	263	personnes	par jour.

Cette côte et les îles des environs éloignés comprenant environ 215.000 habitants, envoient journellement 500—700 personnes dans la ville. En jours de fête il y a jusqu' à 1000 personnes. Tout ce monde arrive de la terre ferme par moyens divers, mais on a surtout plaisir à regarder les bateaux locaux, six par nombre, qui arrivent un par un, de 8—9 heures et qui partent de 1—2 heures de l'après-midi.

IV. La gravitation des environs les plus éloignés de Split. La gravitation vers Split ne s'étant pas arrêtée à Prolog, où passe la frontière politique de la fin du XVIIe siècle, elle s'étend vers les plaines de Livno, de Duvno, de Glamoč et de Kupres. Ces plaines, situées sur le Carse haut, envoient leurs fleuves souterrains, il semble, la plupart vers l'Adriatique, et forment une liaison entre les régions géographiques du littoral et celles de l'ancienne Pannonie. Ces plaines ont gardé un caractère transitif dans l'économie, ainsi que dans la morphologie et la hydrographie.

Ces plaines sont riches en blé, bétail, fruits, bois et leurs dérivés, mais il n'y a pas du sel, du vin, de l'huile, de l'eau-de-vie, des denrées coloniales et des textiles. Par conséquent, un changement des biens a dû se produire, quelque éloignées qu'elles fussent, malgré la hauteur de Prolog et la frontière politique. Les vallées du Nord de Vrbas, Rama, Bosna et Neretva ayant le même caractère économique de ces plaines, il est bien naturel que la gravitation vers les vallées a été plus insignifiante que vers le littoral et spécialement vers Split, qui est le centre commercial de la Dalmatie centrale. Le point de gravitation le plus éloigné de Split c'est Velika Vrata, où les champs de Kupres, s'elevent 1120—1150 m au-dessus de la mer, commencent s'abaisser brusquement vers les vallées du fleuve Vrbas et vers Bugojno, où les belles prairies alpestres achèvent et où commencent les hautes forêts de pin. Jusq'au 1850 on menait le bétail par un chemin mauvais de Kupres à Split où l'on achetait du vin, de l'eau-de-vie, et, surtout, du sel. En 1850 on construit une route qui développa le commerce. Cependant, en 1890 le gouvernement de la Bosnie a interdit, sous peine d'amende, l'importation du sel de Split et cela pour faciliter la consommation du sel de Tuzla. C'est ainsi que a cessé le transport de cette marchandise de Kupres à Split, mais malgré cela, la communication s'était augmentée à cause de la consommation plus intense du bétail à Split et des marchandises au continent.

Toutes les semaines les bouchers de Split vont à Kupreš pour acheter du bétail. La même chose pour Glamoč. Duvno gravite 20% vers Mostar, 40% vers Imotski, 20% vers Makarska et 20% vers Split. Livno est cependant le centre de cette région montagneuse de la Bosnie et gravite 90% vers Split. De Livno et de ses environs vont à Split tous les jours environ 80 personnes.

La ligne de gravitation se poursuit de Duvno le long de l'ancienne frontière de la Dalmatie et de l'Hercegovine jusqu'à Vrgorac, vers lequel gravitent 20 villages. Vrgorac gravite la plupart vers Metković (il est éloigné 36 km) et vers Makarska (éloigné 48 km) et enfin vers Split (éloigné 106 km). Jusqu'à cinq personnes s'en vont tous les jours de Vrgorac et de ses environs à Split. Jusqu'à une certaine mesure Metković gravite aussi vers Split et il y vend et achète certains produits de cette ville. Deux à quatre personnes s'en vont tous les jours à Split et 30—40 personnes arrivant par les chemins de fer de la Bosnie passent par là pour aller à Split.

Le passage de Ston on peut diviser, au point de vue de gravitation, en deux parties: la région du canal de la Neretva, gravitant vers Split et celle du canal de Ston, gravitant vers Dubrovnik. C'est Mali Ston qui fait l'exception: il gravite vers Dubrovnik quoique tourné vers Neretva. Kuna gravite 80% vers Split et 20% vers Dubrovnik; Janjina 50% vers Split et 50% vers Dubrovnik. La même chose pour la côte nord-ouest de l'île de Korčula où se trouvent Blato et Velaluka, qui gravite 80% vers Split et seulement 20% vers Dubrovnik, Velaluka, étant plus approchée de Split que de Dubrovnik. De cette zone qui est la plus éloignée de Split, affluent à Split chaque jour 100—150 personnes.

A côté de ceux qui gravitent vers Split de la première, seconde et troisième zone pour des raisons différentes, il y en a qui y gravitent de la zone de gravitation de Šibenik des îles de la Dalmatie septentrionale pour raisons politiques et enfin de tout le département de Dubrovnik pour raisons judiciaires. Split est le siège du pouvoir administratif qui s'étend hors de sa zone de gravitation jusqu'à Krk, ainsi que le siège du pouvoir judiciaire, s'étendent de Krk jusqu'à Kotor; mais, cette gravitation est manifestée plus par les actes que personnellement. Elle tâche de donner à Split un prestige plus considérable sur le littoral pour que cette ville devienne sa métropole.

V. Les étrangers à Split. Le développement vertical et horizontal de notre côte, sa belle position vers midi et puis les monuments historiques, tout cela lui donne un charme spécial qui attire toujours les étrangers. Cette gravitation est très fluctuante, mais elle apporte dans de certains mois un flux constant de gens des régions les plus éloignées soit de notre Etat, soit de l'étranger. Split est devenu un point d'attraction pour les étrangers par les beautés naturelles de ses environs, par les monuments historiques à partir de l'époque romaine à Solin et du palais du Dioclétien, jusqu'aux monuments croates, venitiens et ceux de nos jours. Split n'est pas une station d'été, mais il est le point transitaire de nos stations d'été du littoral de la Dalmatie centrale et de celle du Sud, spécialement depuis qu'il a été lié par le chemin de fer avec le continent. C'est le motif que dans aucune autre ville du littoral ne vient pas autant d'étrangers comme à Split. Nous tenons pour étranger chaque voyageur qui reste au moins deux jours à Split. La statistique sur l'arrivée des étrangers à partir de l'année 1905 jusqu'à présent, nous démontre qu'il y a chaque année environ 3000 étrangers, c'est à dire 82 personnes par jour.

Si nous considérons seulement les mois de saison, quand ces étrangers viennent ou passent par Split, du mois d'avril au mois de novembre, nous voyons qu'il y en a à Split 145 personnes par jour. Il est sans doute que ce nombre est tantôt plus grand et tantôt fois plus petit, mais, en général, il est constant et considérable.

Cette circulation des étrangers donne à Split une importance cosmopolite à cause de différentes nationalités des visiteurs.

Conclusion. Le territoire, dont les habitants gravitent vers Split, est borné par des lignes, marquées sur la carte.

Politiquement, ce territoire est divisé en quatre départements: de Split, de Dubrovnik, de Travnik et de Mostar; en 15 arrondissements et 170 communes. Il y a environ 6352 km² de surface et 340.622 habitants.

Mais, quoique ce territoire est différent au point de vue morphologique, hydrographique, climatique et politique, il en est uniforme au point de vue anthropogéographique, à cause de la gravitation des habitants vers leur plus grand centre, vers Split. Cette gravitation est d'une intensité, ainsi que nous avons déjà remarqué en divisant le territoire en zones, en vertu de certains principes. D'après ces zones, Split est situé assez excentriquement, ce qu'on peut voir en regardant sur la carte géographique, car il y en a une gravitation assez remarquable vers Šibenik.

Les régions les plus éloignées, gravitant vers Split, sont la Bosnie, les environs de la Neretva, une partie de Stonski Rat et de Korčula, donc celles qui appartiennent à d'autres départements. De cela gravitent pour 80% les régions de la Bosnie, de la Neretva et de Korčula 40%, le reste gravitant vers Mostar, ou se fournissant par la mer; Stonski Rat gravite pour 50% vers Split, Sinj et Muć 100%, Vrlika 90%, Imotski 80%, Zadvarje et Makarska 80%, Drniš 20%, Knin 15%. La zone de gravitation fondée sur le premier principe, borne les environs les plus prochains de Split, ses faubourgs plus éloignés et marque les limites du grand Split, entre lesquelles les confins des communes perdent peu à peu leur importance. Le type du grand Split est longitudinal le long de la côte n'étant pas central comme Vienne ou Paris. Cette forme lui impose le terrain.

De ces trois zones arrivent à Split journellement:

	min.	max.	moy.
de la III ^e zone	100	150	125
„ „ II ^e „	500	1000	750
„ „ I ^e „	1160	2500	1850
Étranger:	80	200	140
Au total:	1840	3850	2815

Le minimum de ceux qui affluent à Split est environ 1500 personnes et le maximum ordinaire aux jours fériés, les lundis et les jeudis, atteint 4000 personnes. Aux jours de fêtes ce nombre s'élève à 5000—6000 personnes. C'est une «marée anthropique montante» qui afflue de 8—9 h du matin. Elle reveille la ville du calme de la nuit. Cette vivacité dure jusqu'à 1—2 h de l'après midi. C'est alors que la ville se vide. C'est une «marée anthropique descendante». Split a 40.035 habitants (1. X. 1929) et avec tous ceux qui arrivent, il en a chaque jour 41.000—42.000. Ces gens arrivent de diverses contrées et c'est la

cause qu'à Split on peut entendre plusieurs dialectes et voir des différents costumes nationaux. Les motifs de cette circulation sont différents: économiques, cultureaux, politiques et hygiéniques, mais spécialement économiques.

Nous pouvons diviser en plusieurs zones tout ce territoire de gravitation à l'entour de Split par sa caractéristique économique. Les régions bosniaques donnent à Split et transportent par la ville leur bétail. Très intéressantes sont les foires du bétail qui causent une vive circulation des habitants du littoral et de ceux contrées les plus éloignées qui s'étendent jusqu'à la moitié de la région montagneuse de la Dalmatie. A la deuxième zone appartiennent les régions autour des plaines de Knin, Drniš, Sinj et de Imotski. Ces régions sont riches en minéraux et en produits agricoles. La troisième zone occupent les terrasses du Carse qui s'étendent de Trogir jusqu'à Lečevica avec une partie de Muć, tout le Moseć et la Svilaja, puis de Dicmo à Klis par les Gornja Poljica jusqu'à la terrasse de Svib et celle de Ugljane, Katuni et de Zadvarje. Cette zone est la plus passive au point de vue économique. Elle donne à Split de la volaille et ses produits, ainsi que du gibier. Parce que cette contrée ne peut pas nourrir ses habitants, ceux-ci vont dans les usines comme travailleurs de saison, ou bien, ils vont à l'étranger comme marchands ambulants. La quatrième zone économique, c'est le littoral. Cette contrée donne beaucoup du vin, de l'huile, des griottes, des légumes, des fruits, ayant aussi du ciment et une industrie bien développée. A la cinquième zone appartiennent les îles dalmatiques du centre, riches en pierres de construction, en chrysanthème, en vin, en huile et en poissons. Outre les raisons économiques, la gravitation vers Split est considérable aussi à cause des écoles, des hopitaux et de bons médecins.

Toute cette circulation des personnes ou des produits économiques se dévie sur quatre routes et deux voies ferrées du côté de la terre ferme, et par quatre canaux du côté de la mer (voir le diagramme).

A côté de cette gravitation constante, Split est aidé aussi par celle des étrangers qui lui donne un caractère cosmopolite. Le territoire total de gravitation vers Split s'étend jusqu'aux territoires de gravitation de Šibenik, de Gospić, de Travnik, de Bugojno, de Kotor et de Dubrovnik; — des villes donc, ayant des territoires de gravitation beaucoup plus inférieurs par leur surface et beaucoup plus faibles par la force de gravitation que Split. Si nous comparons les centres de gravitation littoraux et leurs territoires, comme p. ex. Sušak, Senj, Obrovac, Biograd, Šibenik, Dubrovnik et Kotor, nous voyons qu'ils sont beaucoup plus faibles que Split, parce que ni par leur situation, ni par la grandeur du territoire, ni par la force de gravitation, ni par celle économique ni anthropogéographique, ils ne peuvent pas se comparer à Split.

C'est donc une anomalie que ce territoire unique de gravitation est divisé en quatre départements. Une anomalie est aussi qu'on forme des communes seulement sur des principes historiques sans prendre garde de ce qui est dicté par le présent, comme il a été fait en créant la commune de Poljica en 1912. L'ancien »Campus Salonitanus« est la limite de la grande ville de Split et le temps viendra quand tout s'unira dans une seule commune. Si on élimine toutes ces anomalies et si les autorités de l'Etat aident l'agrandissement de Split, il deviendra un centre maritime, important non seulement pour la Yougoslavie, mais pour tout l'Adriatique, les Balkans et la Méditerranée.

Statistički podaci.

Split je imao 1. V. 1928. godine 35.785 žitelja, a od tog broja je rođenih u Splitu 22.556 (63·03%). Iz ostalih oblasti je u njemu bilo stanovnika 1928. g.:

Iz Splitske oblasti	7.210	20·14%	Iz Šumadijske oblasti	36	0·10%
.. Dubrovačke oblasti	1.001	2·79%	.. Podunavske oblasti	29	0·08%
.. Zetske oblasti	459	1·28%	.. Niške oblasti	22	0·06%
.. Zagrebačke oblasti	466	1·30%	.. Raške oblasti	22	0·06%
.. Ljubljanske oblasti	310	0·86%	.. Podrinske oblasti	20	0·06%
.. Primorsko-Krajiške	298	0·83%	.. Bihačke oblasti	18	0·05%
.. Sarajevske oblasti	295	0·82%	.. Uzičke oblasti	14	0·04%
.. Osječke oblasti	188	0·53%	.. Požarevačke oblasti	11	0·03%
.. Mariborske oblasti	130	0·36%	.. Kosovske oblasti	18	0·05%
.. Beogradske oblasti	116	0·32%	.. Moravske oblasti	9	0·03%
.. Mostarske oblasti	106	0·29%	.. Kruševačke oblasti	8	0·02%
.. Travničke oblasti	92	0·29%	.. Bitoljske oblasti	7	0·02%
.. Tuzlanske oblasti	82	0·23%	.. Valjevske oblasti	7	0·02%
.. Srijemske oblasti	81	0·23%	.. Timočke oblasti	6	0·02%
.. Bačke oblasti	78	0·22%	.. Vranjske oblasti	3	0·01%
.. Skopske oblasti	41	0·11%	.. Bregalničke oblasti	2	0·01%
.. Vrbaskе oblasti	36	0·10%			
			Svih	11.219	31·56%

Iz Splitske oblasti ukupno je bilo 7.210 osoba, i to:

Iz Aleksandrova	32	0·36%	Iz Nerežišća	70	0·79%
.. Baške	24	0·27%	.. Nina	15	0·17%
.. Biograda n/m.	70	0·79%	.. Novalje	6	0·07%
.. Bogomolja	24	0·27%	.. Novigrada	37	0·42%
.. Bola	65	0·65%	.. Obrovca	59	0·67%
.. Božave	6	0·07%	.. Omiša	443	4·99%
.. Dobrinja	11	0·12%	.. Omišlja	5	0·06%
.. Donjih Kaštela	203	2·29%	.. Paga	64	0·72%
.. Drniša	160	1·83%	.. Poljica	239	2·70%
.. Dubašnice	11	0·12%	.. Postira	86	0·97%
.. K. Gomilice	15	0·17%	.. Preka	25	0·26%
.. Hvara	129	1·46%	.. Promine	22	0·31%
.. Imotskoga	265	2·99%	.. Pučišća	166	1·90%
.. Iža Velikoga	13	0·15%	.. Raba	38	0·43%
.. Jelse	72	0·81%	.. Ravnih Kotara	51	0·58%
.. Kambelovca	12	0·13%	.. Sali	21	0·24%
.. Kistanja	33	0·38%	.. Selaca	62	0·70%
.. Klisa	281	3·18%	.. Silbe	56	0·63%
.. Knina	161	1·82%	.. Sinja	649	7·33%
.. Komize	88	1·11%	.. Starigrada	158	1·80%
.. Krajine	94	0·06%	.. Stankovaca	7	0·08%
.. Lećevice	274	3·09%	.. K. Sućurca	25	0·29%
.. K. Lukšića	22	0·24%	.. Sućurja	18	0·20%
.. Milne	209	2·36%	.. Supetra	157	1·78%
.. Muća	464	5·23%	.. Sutivana	137	0·55%

Iz Šibenika	253	2·86%	Iz Vrbanja	10	0·11%
„ Šolte	338	3·81%	„ Vodica	30	0·34%
„ Tijesna	26	0·30%	„ Vrboske	60	0·67%
„ Trilja	182	2·53%	„ Vrlike	208	2·12%
„ Trogira	315	3·55%	„ Zemunika	14	0·16%
„ Visa	156	1·76%	„ Zlarina	52	0·60%
„ Vrbnika	9	0·10%			

Iz dubrovačke oblasti svih je bilo u Splitu 1928. godine 1001 osoba i to:

Iz Blata na Korčuli	75	0·85%	Iz Metkovića	95	1·72%
„ Cavtata	31	0·35%	„ Mljeta	9	0·10%
„ Dubrovnika	147	0·66%	„ Opuzena	43	0·49%
„ Gornjeg Primorja	45	0·51%	„ Orebića	39	0·43%
„ Janjine	28	0·32%	„ Slanoga	19	0·22%
„ Korčule	89	0·00%	„ Stona	27	0·30%
„ Kune	17	0·19%	„ Šipanja	5	0·06%
„ Lopuda	7	0·08%	„ Trpnja	41	0·46%
„ Makarske	166	0·90%	„ Veleluke	57	0·64%
			„ Vrgorca	61	0·69%

Iz zetske oblasti je u svem bilo 459 osoba, ali od tih je iz primorskih njezinih mjesta samo 355 i to:

Iz Budve	11	0·12%	Iz Paštrovića	3	0·03%
„ Dobrote	38	0·42%	„ Perasta	13	0·15%
„ Grblja	8	0·09%	„ Prčanja	5	0·06%
„ Hercegnovoga	45	0·50%	„ Risna	29	0·33%
„ Kotora	91	1·05%	„ Spiča	21	0·24%
„ Krtola	8	0·09%	„ Stoliva	4	0·05%
„ Lastve	29	0·10%	„ Tivta	21	0·24%
„ Luštice	5	0·05%	„ Bara	18	0·20%
„ Mula	16	0·18%	„ Ulcinja	12	0·13%

Stranih državljana bilo je u Splitu god. 1928.:

Holanđeza	1	Švajcara	19
Grka	8	Rusa	145
Franceza	10	Rumuna	12
Engleza	13	Portugiza	1
Danaca	1	Poljaka	47
Čehoslovaka	310	Norvežana	1
Bugara	9	Nijemaca	19
Austrijanaca	119	Madžara	56
Amerikanaca USA	36	Italijana	1184 (3·30%)
Albanaca	7		
Turaka	12	Svih	2010 (5·62%)

Promet stranaca u Splitu.

Iz	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.
Jugoslavije	23.851	22.847	30.422	22.786	20.487	20.298
Austrije	555	715	859	1.486	2.481	2.622
Čehoslovačke	1.137	520	840	904	1.366	1.234
Poljske	50	50	47	23	45	170
Rumunije	12	36	13	17	28	27
Bugarske	4	7	3	8	12	5
Mađarske	53	37	54	92	170	251
Italije	1.235	1.215	1.455	1.131	830	359
Francuske	45	41	47	67	97	90
Njemačke	72	169	540	1.147	2.180	4.009
Vel. Britanije	58	71	209	249	222	202
Rusije	135	165	58	22	9	13
Ostale Evrope*)	34	31	78	—	—	—
Izvan Evrope*)	5	78	139	—	—	—
Belgije	—	—	—	9	29	15
Nizozemske	—	—	—	24	14	9
Danske	—	—	—	—	48	8
Španije	—	—	—	—	3	1
Grčke	—	—	—	25	4	1
Portugala	—	—	—	4	1	31
Švajcarske	—	—	—	28	39	21
Turske	—	—	—	6	—	2
Albanije	—	—	—	—	16	19
Sjev. Amerike	—	—	—	132	293	260
Južne Amerike	—	—	—	13	—	—
Kine	—	—	—	6	—	—
Svih	27.282	26.011	34.764	28.179	28.374	29.829

*) Godine 1923., 1924. i 1925. nijesu specificirane sve pojedine države Evrope i izvan Evrope.